

ІСТОРИЧНА, ЕТИМОЛОГІЧНА ТА БІОГЕОГРАФІЧНА РОЗВІДКИ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ НАЗВ ССАВЦІВ РОДУ *SPERMOPHILUS* (MAMMALIA)

Ігор Загороднюк, Сергій Харчук

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ, Україна)

A historical, etymological, and biogeographical study of Ukrainian names of mammals of the genus *Spermophilus* (Mammalia). — I. Zagorodniuk, S. Kharchuk. — The paper presents the results of investigation of distribution of common names of mammals belonging to the genus *Spermophilus* in space and time, among which the name “ховрах” [khovrakh] is the sole name of the species in the current Ukrainian nomenclature. However, in fact, the name “сусел” [susel] and other derived variants with the root “sus-” are used in all adjacent Slavonic languages (Polish, Belarusian, Slovak, and Russian). The modern vernacular name of the genus *Spermophilus* — “ховрах” [khovrakh] — is etymologically different and unique compared to vernacular names of *Spermophilus* in other Slavonic languages. The ancient Ukrainian name of these animals used in chronicles was “сусол” [susol], and later “сусел” [susel] and “суслик” [suslik]. In the 19th century, names from the two designated by us etymological groups “суслик” [suslik] and “ховрах” [khovrakh] were used simultaneously (those from the latter group often without the first consonant “з” [h] or “х” [kh]). The use of names in the 19th century had a more or less clear geographic split: “ховрах” [khovrakh] in Left-Bank Ukraine and “суслик” [suslik] in Right-Bank Ukraine and the Crimea. Later, the animals almost disappeared in the west and the north of the country, so did the names of the etymological group “суслик” [suslik] along with several dozens of variants of the current name “ховрах” [khovrakh], including “оврашок” [ovrashok] and “ховрашок” [khovrashok], the latter being widely used in the early 20th century. A review of several hypotheses (including those proposed by the authors) regarding the origin of the names of the groups “суслик” [suslik] and “ховрах” [khovrakh] are given, among which we support the diminutive of the current name (i.e., “ховрашок” [khovrashok] and its variants) as primary. Cherkasy and Poltava regions should be considered the areas of formation of the animals’ name with the first consonant “з” [h] or “х” [kh]. The review of the history of formation and distribution of the vernacular names allows considering our hypothesis on the successive migration of both species and their names in the space valid (names naturally followed the species). It confirms the idea proposed by the authors earlier that each name had to be formed as locally spread and only subsequently be “amplified” on a wider range due to dispersal of either species or respective practice of naming.

Key words: suslik, ground squirrels, steppe rodents, vernacular names, zoological nomenclature, zoonymics.

Correspondence to: I. Zagorodniuk; National Museum of Natural History, NAS of Ukraine; Bohdan Khmelnytsky St. 15, Kyiv, 01030 Ukraine; e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Вступ

Засади розвитку української зоологічної наукової термінології й номенклатури покладено наприкінці XIX ст. і в першій третині XX ст. працями І. Верхратського (1864, 1869, 1922), М. Полянського (Покорный 1874), В. Ніколаєва (1918), М. Шарлеманя (1927) та ін. До цього власні вернакулярні назви мали лише кілька десятків видів ссавців. Чимало назв з’явилося шляхом уведення в науковий вжиток низки місцевих вернакулярних назв і запозичень з інших мов, зокрема й латини (Загороднюк 2001; Загороднюк & Харчук 2017).

В українській природничій та словниковій літературі за родом *Spermophilus* стійко закріпилася назва *ховрах* (Мигулін 1938; Решетник 1948; Маркевич & Татарко 1983; Загороднюк 1999, 2009), що прийнято і в останньому огляді теріофауни України (Загороднюк & Ємельянов 2012). Проте є кілька фактів, які засвідчують несталість назви в оглядах минулих часів і різноманіття позначень видів, які тепер в Україні найчастіше називають «ховрахами», а в багатьох суміжних мовах — «сусликами».

Метою дослідження став аналіз етимології номенів *суслик* і *ховрах*, історико-географічний аспект їхнього вжитку в науковій літературі, словниках та інших джерелах.

Методичні зауваги

Авторами зібрано майже 40 українських зооназв, які згруповано у дві етимологічні групи: «суслик» і «ховрах». У процесі роботи над рукописом, другу групу поділено на підгрупи з огляду на наявність чи відсутність протетичних приголосних «з» і «х».

- Етимологічна група «суслик»: суслик, сусол, сусел, сусель, сусьль, шушлик.
- Етимологічна група «ховрах»: а) аврах (аврах, аврашка, аврашок, аврашек, авраг, авражка, оврах, овражок, овражка, оврашок, оврашка, овряшок, овражек, єврах, єврашка, євражка, єврашек, єврашок, йорашка), б) гаврах (гаврах, гаврях, гаврашок, говрашок), в) ховрах (ховрах, ховрашок, ховряшок, ховряшек, ховражок, ховряк, ховрях, хаврах, хаврашок, хавряшок).

Усі ці назви зведено в таблиці 1. Для кожної з них наведено джерела (сучасні праці не враховано через однотипність ужиткового *ховрах*). Для кожної з груп назв створено розділи з описами реконструйованої історії їхнього формування і вживання, а також із головними гіпотезами етимології (зокрема й авторськими) і можливих зв'язків між назвами.

Назви розділено за трьома часовими періодами:

- праці XIX ст. (до впорядкування перших природничих словників Верхратського);
- праці першої третини XX ст. (фактично до видання зведення Мигуліна 1938 р.);
- праці другої третини XX ст., коли було видано серію зведень про фауну України й відбулася стабілізація номенклатури (Корнєєв 1952, 1965; Татаринов 1956; Сокур 1960, 1961 та ін.), підсумком чого став зоологічний словник О. Маркевича й К. Татарка (1983).

Скорочення: крим.-тат. означає «кримськотатарською мовою», пол. — польською, рос. — російською, рум. — румунською, укр. — українською, ЕСУМ — Етимологічний словник української мови, син. — синонім, сл. — слов'янський, тюрк. — тюркський, худ. — художній твір, цит. — цитата. Зірочками (*) позначено реконструйовані етимологічні корені.

Назви групи «суслик»

Назва *суслик* закріплена як основна в наукових оглядах усіх суміжних країн, що користуються слов'янськими мовами: пол. — *susel*, верхньолужицькою — *suslik*, білоруською — *суслік*, болгарською — *съсел*, рос. — *суслик*, словацькою — *sysel'*, чеською — *sysel* (Болдирєв *et al.* 2006: 483), кашубською — *sus* (Boryś 2005: 587). Також маємо німецькою мовою співзвучне *Ziesel*, шведською — *sisel*, французькою — *souslik*. В англійській також вживається *suslik* або *souslik* як синонім до «ground squirrel», тобто «земляна вивірка», для фактично всіх європейських ховрахів (Болдирєв *et al.* 2006: 483; Stevenson & Waite 2011: 1380).

Однією з найдавніших вернакулярних назв, згаданих П. Палласом, є *суслик* (рис. 1), проте її наведено стосовно Росії, позаяк для України вказано *авраг*, або *аврашка* (про назви другої групи див. далі). Паллас пише, що ховрах на Херсонському півострові (Крим) менш щільний, а на полях між Борисфеном і Волгою знищує збіжжя у величезній кількості: *In Taurica Chersoneso minus frequens est; sed in campis inter Borysthenim et Volgam, ubi agri nunc coli coepti, passim magno numero segetem et olera depopulantur*. Серед зібраних П. Палласом вернакулярних назв привертає увагу значна кількість варіантів, які починаються із «су-» або «сі-».

Попри таке значне поширення в навколишніх країнах назви *суслик*, в Україні закріпилося *ховрах*, що відзначено нами як номенклатурний феномен (Загороднюк & Харчук 2017). Проте так було не завжди. Як і в суміжних мовах, у давніх українськомовних підручниках і довідниках також вживали назву *суслик* (напр., Верхратський 1869, 1922; Ніколаєв 1918) (див. табл. 1). Поширеними були й інші місцеві назви: *ховрах*, *овражек*, *єврашка* тощо (докладніше далі). Як зазначає І. Черняєв (1857): «животныя, относящіяся собственно къ разряду сусликовъ, носятъ различныя названія въ различныхъ мѣстностяхъ, такъ въ губерніяхъ Харьковской, Черниговской и Екатеринославской они извѣстны подъ именемъ оврашка, аврашка; въ Полтавской — єврашка а въ Курской, Воронежской, Кіевской, Подольской, землѣ Войска Донскаго и другихъ мѣстахъ — суслика».

Rossis vulgo *Suslik*, a Polonico *Susek*; in Ucraina *Awragh* vel *Awraschka*; in campis Isatensibus et Barabensibus *Stepnaja Koschka* (felis campestris); in Sibiria ulteriore *Jewraschka*. Tataris *Dshumuràn*, *Dsymròn*; ad Jeniseam *Jyrgàn*. Kirgiso-Tataris *Sakildau-tshan*. Tschuwaschis *Tirgas*. Mongolis *Dshoniburà*; Calmuccis *Suurmu* vel *Sumburà*. Morduanis *Simral*. Tungusis *Lamutis Sidahà*. Coibalis *Yrka*. Coraecis *Gilaak*. Camtschadalis *Siraedatsch*. Curilis desunt. Japonensium an *Idashi*? Incolis Insulae Unalaschka *Anumptscho* (Ellis), *Utungek* (Merk).

Рис. 1. Фрагмент *Zoographia Rosso-Asiatica* (Pallas 1811), присвячений ховрахи, *Arctomys citillus* (за перевиданням 1831 р.: Pallas 1831: 157).

Fig. 1. A fragment of *Zoographia Rosso-Asiatica* (Pallas 1811) with mentions of the suslik *Arctomys citillus* (after re-edition in 1831: Pallas 1831: 157).

Щодо різноманіття назв можна навести приклад із підручника І. Верхратського (1922: 26): «Суслик (оврашок або хавряшок, *Spermophilus*) живе гуртками на Поділлю і на українських степах. Живиться збіжем і тому робить шкоду». Аналогічним прикладом є згадки в К. Кесслера (1850) місцевих назв ховраха за губерніями: суслик — для Київської, Волинської та Подільської, оврашок — для Чернігівської та єврашка — для Полтавської. Огляд тварин Одещини й Бессарабії О. Браунера (1923) написано російською мовою, проте в ньому вказано місцеві назви, такі як зозуля, горобець, зінське щеня. Для *Spermophilus* наведена основна назва суслик і синонім овражок. У більш ранній роботі О. Браунера (1899) до основної назви суслик додано синоніми овражок, ховражок.

Барабаш-Нікіфоров обмежував використання назви *суслик* обсягом виду *Spermophilus suslicus* (s. l.), наводячи номени так: «ховрашок сіпуй (*Citellus musicus Menetr*) і суслик чи ховрашок крапчастий (*Citellus guttatus Temm*)» (Барабаш-Нікіфоров 1928: 110). Іншими словами, розрізняючи два види ховраха, цей дослідник застосовував для їхнього позначення різні місцеві назви (хоча ясно, що ареали цих видів не збігаються з відомими нам ареалами назв. Варто також зазначити, що використані дослідником назви *musicus* (= *rugtaeus* s. l.)¹ та *guttatus* (= *suslicus* s. l.) тепер так само не використовуються, як і деминутивна *ховрашок* та давня *суслик*.

Список вернакулярних назв етимологічної групи «суслик» невеликий. Серед них давньо-руське *сусол* (або *сусал* за Єрмолаївським списком²), згадане в «Повісті временних літ» (Лѣтопись... 1908), та більш сучасне *сусел*, донедавна поширене на всьому заході України. Місцева назва *шушлик*, наведена в монографії К. Татаринова (1956: 116) для «*Citellus citellus*». Назви *сусол*, *сусел* і *сусель* засвідчені в ЕСУМ (Болдирев 2006: 483) з посиланням на І. Верхратського (1908). В оповіданні, присвяченому козацькій давнині, А. Чайковський (1913) описує: ...зареве могутнім голосом бородатий тур, засвище *сусол*, зірветься налякане вовком стадо степових кіз... А у творі про визвольну війну українського народу 1648–1657 років Ю. Косач (1943) використовує таке порівняння: *наче малий, трусливий сусол*. Назву *суслик* як основну в рос.-укр. словнику використовує В. Ніколаєв (1918). І. Підоплічка (1928) вказував назву *суслик* як основну для *Citellus*, натомість *ховрах* наводив як спільну для *Cricetus* і *Citellus*. У «пелетковому» огляді І. Підоплічки (1937) в тексті наведено *суслик*, хоча у заголовку — *ховрах*. Це свідчить про те, що назва цього ссавця була загалом неусталеною й для І. Підоплічки могло бути звичним і *суслик*, і *ховрах*, але не *ховрашок* (див. табл. 1).

¹ Наразі дослідники ховрахів визнають значну близькість північнокавказьких *musicus* (s. str.) та приазовських *rugtaeus* (s. l.) аж до визнання їх конспектифичності, проте з огляду на високий рівень генетичних відмінностей трьох географічних груп (від Дніпра до Волги, Заволжжя, Північний Кавказ) їх частіше вважають окремими видами, з яких в Україні поширений *Spermophilus planicola* Satunin, 1908 (Павлинов & Лиссовський 2012).

² Щодо подібності слів *сусал* (ховрах) і *сусальний* (битий, плющений у пластинки, сусальне золото), то можна вбачати деякі спільні етимології, проте всі вони непевні. Окрім того, очевидна двоскладність су+сальний дає низку ідей для роздумів, включно з сухозлітними пластівцями, які використовували для прикрашання кулінарних виробів і напоїв. Золотистий крап ховрахів дає подібні асоціації або міг бути основою формування назви *сусальний* (у філологів поширена гіпотеза походження слова від «сухий», проте з огляду на нашу гіпотезу ми категорично не поділяємо Фасмерівське «Темное слово. ... Следует отклонить сравнение Потебни (РФВ 4 203) с др.-инд. śvásiti "дует, шипит, свищет, дышит, вздыхает".... Скорее всего, иноязычное слово.»).

Щодо спільної назви ховраха з іншими гризунами, зокрема з хом'яками. Це зазначав не лише І. Підоплічка (1928). У словнику В. Даля (видання 1863–1909 рр.) вказано: *еврашка... южн. суслик, животное из семьи хомяков, Spermophilus* (за табл. 1). У виданні «Большая советская энциклопедия» є вернакулярна назва *карбыш*, яка є спільною для ховраха *Citellus fulvus* та хом'яка *Cricetus cricetus* (у Даля тільки як назва хом'яка)³.

Топоніми та етноніми

В Україні відомо кілька назв із коренем «сусл»: Сўсли — село в Новоград-Волинському районі Житомирської обл., Сўслівці — село Хмельницької області, і три села з назвою Сўслівка — Чернігівської, Житомирської та Дніпропетровської областей. Серед топонімів є також хутір Сусол і річка Сусол у Ростовській обл., і село Сўсолів у Самбірському районі Львівщини. Відомо також с. Суслень (рум. *Susleni*) в Оргіївському районі Молдови.

Муніципалітет *Süsel* (зюсель) розташований у районі Східний Гольштейн, Шлезвіг-Гольштейн, поблизу міста Eutin (Ютін). Слов'янські племена з ободритського союзу заселили території Полаб'я у VI–VII століттях і панували над цими землями до XI ст. (Рудь 2011). Назва *Süsel* походить від назви сл. городища, залишки замку якого нині називаються *Süseler Schanze* (Prühs 1994). Окрім того, на території сучасної Центрально-Східної Німеччини, у верхів'ї ріки Мульті жило в V–IX ст. плем'я слов'ян сусельці, сусли, або сусола (Риттих 1885: 40; Вацеба 2015). Слов'янські землі під назвами *сусали*, *сусоли*, *сусили* й т.п. згадані в літописних джерелах IX, X й початку XI ст. (Howorth 1880: 191–192). Назва цих слов'ян має неясне походження; вона може походити від скандинавського *susla* — край, округа; також можливий зв'язок з назвою тварини *суслик* чи естонським *sussi* — вовк (Бодянский & Шафарик 2013), напевно посередництвом назви річки *Susi* в Курляндії (Шафарик 1838).

Етимологічні гіпотези назви «суслик»

Звуконаслідувальна гіпотеза. Назва *суслик*, за найпоширенішою версією, прийнятою в етимологічних словниках української, болгарської, чеської та польської мов, походить від праслов'янського «сусль», утвореного від церковнослов'янського *сусати* і старослов'янського *сусати* — «сичати, шипіти, свистіти, дзижчати, шуміти» (Болдирєв *et al.* 2006: 483; Фасмер 1986: 809; Тодоров 2010: 692; Rejzek 2009: 656; Boryś 2005: 587, 588). Тварину назвали за звуками, спочатку як «той, хто свистить, сичить».

Основні дієслова утворені на основі прото-індоєвропейського звуконаслідувального кореня *sū-, який позначає сичання із суфіксом *-s- (Boryś 2005: 588). Назва *сусол* — найдавніша з усіх відомих для теренів України, у минулому — найпоширеніша (проте дотепер збереглося тільки одне поселення, де вживають саме це слово: с. Білолісся на Одещині, див. далі). Латинська назва *citellus*, певно, є модифікацією німецької назви *Ziesel*, яка походить від середньовічних германських *zisel*, *zisemūs*, які запозичено у слов'ян⁴.

Гіпотеза зі звуконаслідуванням, на нашу думку, є доволі продуктивною (хоча й не єдиною правдоподібною). Щоби уявити собі такий варіант походження назви, досить спробувати відтворити такий звук: для цього треба прикласти язик до піднебіння «трубною» і просичати, перетворюючи протяжне «с-с-с-с» (з розтягнутими губами) у коротке «сссуус», спродуковане стиснутими «у дудку» губами (ймовірно, це і буде «сусліщ»; див. далі).

³ Ця ситуація зі спільними назвами для ховраха й хом'яка є (була) поширеною в багатьох регіонах.

⁴ Webster's New International English Dictionary. 2012 (<https://goo.gl/UyAF1U>). Вид *Mus citellus* описано К. Ліннеєм, не Палласом (німцем), проте, найімовірніше, саме за описами німецьких зоологів, тому можна припустити, що *citellus* може бути трансформацією слова *Ziesel*, яке ймовірно походить від старочеського *sysel* (Rejzek 2009: 656). Якщо приймати словотворчий корінь «сус», то треба пояснити нетиповий для місцевих назв тварин формант «ел». Проте, кілька назв є: «козел» — із суфіксом -ел; «орел», «дятел» — із субморфою -ел; слова осел, котел (Болдирев *et al.* 1989) — готського походження, але на сл. ґрунті набули формант «ел». Фасмер у статті «орел» пише: «Редкий формант -ьл является увеличительным; см. Шульце...». Щодо *суслика*, то Фасмер вбачає слов'янські корені: «Ср.-в.-н. Zieselmaus "суслик" заимств. из слав.», те саме повторюють інші автори (напр. Надель-Червинская & Червинский 2013).

На думку В. Німчука, зоономен *суслик* розвинувся з давньоруського *сусол*, щоб уникнути омонімії з назвою проміжного продукту під час виробництва пива й квасу — *сусла* (Німчук 1992: 203). У зооназві *суслик* є два омоніми: *соска* з жованої їжі (Болдирев *et al.* 2006: 483) й одна з назв сусленика чи сусляника — *пряника* з підсолодженого суслон, солодом, патокою тіста (Литвинникова *et al.* 2008). Зазначимо, що фахівці Інституту мовознавства вважають непереконливою версією про походження назви тварини від слова «сосати», попри білоруське *суслік* — дитина, що ссе груди, і *сусліць* — ссати (Болдирев *et al.* 2006: 483)⁵.

Гастрономічні гіпотези. Іншим можливим поясненням походження слова є гіпотеза пов'язана з давньою практикою вживання ховрахів у їжу, зокрема з використанням *сусла*. Насамперед, варто зауважити, що *сусло* — такий же давній і поширений у Східній Європі кулінарний продукт, як і практика вживання в їжу ховрахів, загалом дохристиянська. Обидва слова фактично не мають споріднених слів, а їхніх збіг за коренем підкріплюється однаковим наголосом.

Ховрахів їли й у давнину, і в нещодавні періоди великого голоду, про що багато згадано в літературі. Судячи з вивчених кісток зі стоянок останньої фази палеоліту (≈10000 років тому), тодішнє степове населення України жилося здебільшого м'ясом таких великих гризунів: *бабака* (*Marmota bobak*), *ховраха* (*Citellus rufescens*), *сліпця* (*Spalax microphtalmus*) (Пастернак 1961). У «Повісті временних літ» (1113–1118 рр.) у першому розділі є така фраза (рис. 2): «ако^ж се и нѣ при насъ Половци законъ дѣржать вѣць своихъ . .... и ѡдуше мртвечину . и всю неч^стоту . хомѧкы и сусолы ...»⁶ (Лѣтопись... 1908).

М'ясо ховрахів споживали в Сибіру: «Нѣкоторіи народы Сибири трымають ихъ мясо за великій присмакъ» (Волянъ 1852). У голодні роки першої половини ХХ ст. місцеві газети багатьох країв вміщували матеріали про можливість вживання в їжу ховрахів, годі казати про шкірки. Важливо зазначити, що питання цінності дрібних тварин як джерела хутра (насправді для стимуляції промислу як способу винищення) піднімалося не раз, зокрема й щодо *сліпаків* (Коробченко 2011). Відомою є й історія з шубою для *фрау Ензен*, секретарки директора Інституту захисту рослин у Києві (назва Інституту зоології в період німецької окупації Києва у 1942–1943 рр.) (Коробченко 2016)⁷.

Наш колега А. Джос у 1980-х роках від старших досвідчених мисливствознавців⁸ під час навчання у Воронежі не раз чув про мисливський делікатес, який мисливці готують з давніх часів печений «суслик», попередньо замочений у *суслі* або пиві, тушку якого настромлюють на паличок і смажать на багатті.

. ако^ж се и
нѣ при насъ Половци законъ
дѣржать вѣць своихъ . кровь
проливати . а хвалѧщѧ в
семъ . и ѡдуше мртвечину . и
всю неч^стоту . хомѧкы и
сусолы .

Рис. 2. Фрагмент «Повісті временних літ» зі згадкою ховрахів та хом'яків, яких вживали в їжу половці (за: Лѣтопись... 1908).

Fig. 2. Fragment of *Primary Chronicle* (The Tale of Bygone Years) with the mention of *suslik*⁹ and hamsters eaten by Cumans (after: Лѣтопись... 1908).

⁵ Автори також пристають на таку думку.

⁶ У сучасному перекладі: «так само оце й нині, при нас, половці держать закон предків своїх: ... їдять вони мертвечину і всяку нечисть, хом'яків і ховрахів.» (за: Літопис... 1989).

⁷ Мова про те, як секретарка окупаційного директора Інституту захисту рослин (тогочасна назва установи, сформованої на місці Інституту зоології (включно із Зоологічним музеєм) АН УРСР у 1942–1943 рр.) *забажала* собі шубу з хутра ховрахів, і кілька співробітників включно зі співдиректором Е. Шарлеменем займалися вивченням ховрахів та мінливості їхнього хутра, а окремі фахівці (зокрема й Євдокія Решетник) їх здобували. Ця історія в деталях описується одним з авторів у статті «Ховрахи війни» (Загороднюк, 2021: у друці).

⁸ Це було у Воронежі, розповідав про те йому його наставник, завідувач кафедри екології і викладач дисципліни «біологія лісових птахів і звірів» Михайл Сухорослов, який не раз їздив на віддалені полювання, і не раз згадував (у т. ч. й після поїздок до Казахстану) про місцеві мисливські делікатеси з диких звірят.

⁹ Authors restricted the usage of the name "ground squirrels" only to the subfamily Marmotinae (another name is "terrestrial sciurids") and propose to use nomen "suslik" to designate just the genus *Spermophilus* s. l.

Також про вживання в їжу ховрахів зазначено у працях І. Підоплічки 1930-х років (напр., Підоплічка 1937), який описував їхні високі смакові якості. Власне, цим можна пояснити поширення номену *суслик* і на західних теренах України, зокрема й Поділлі (в огляді К. Татарінова 1956 р. згадано слово *шушлик* як місцеву назву ховрахів: див. вище). За інформацією нашого колеги Миколи Книша, який родом з Конотопа, він не чув ніколи, щоб їли ховрахів (там вживали назви ховрах і ховрашок і ніяких інших), але навіть у 1950-ті їх було мало. Його товариш М. Геєнко, родом з Кримського (Новоайдарський р-н Луганської обл., правий берег Дінця, тобто ареал ховраха сірого), розказує, що в 1950-ті роки, коли хлопчак пасли корів, то виливали ховрахів з нірок і готували їх на вогнищі. Зазначимо, що В. Даль наводить слово *суслик* у статті «сусло», вважаючи їх однокорінними. Назва *сусло* має сл. походження (Болдирєв 2006) і, напевно, давніша. Сусло — це водний розчин екстрактивної плодової та іншої сировини, призначеної для зброджування. У пивоварінні й виноробстві сусло — це розчин розім'ятого тертого зерна (зазвичай солоду) (Циганенко & Солових 1990). Власне, у ньому й могли маринувати м'ясо, хоча така традиція й не засвідчена в давніх джерелах.

Ще однією гіпотезою, пов'язаною із запіканням тварини на рожні, може бути гіпотеза тюркського походження назви *суслик*, на прикладі слів: *шишлик* (азербайджанською), *шашлик* (кримськотатарською), *сислик* (ногайською) — те, що смажиться на рожні, від *шиш* / *сис* — рожен (Півторак 2012: 392–393; Калмыков *et al.* 1988).

Варіанти назв групи «суслик» та приклади їх вжитку наведено в табл. 1.

Короткий огляд гіпотез (з аргументами й контраргументами) походжень назв груп *суслик* і *ховрах* наведено далі (табл. 5). Окрім наведених вище версій походження назви *суслик* (однієї звуконаслідувальної та двох гастрономічних) подано ще одну — від слова «*суслі́н*».

Таблиця 1. Вернакулярні назви *Spermophilus* групи «суслик» у працях стосовно України XIX та XX ст.

Table 1. Common names of *Spermophilus* of group “souslyk” in works related to Ukraine of the 19–20th centuries

Номен	Праці XIX ст.	Праці першої третини XX ст.	Праці другої третини XX ст.
Суслик	<i>рос.</i> : Значна частина праць (нерідко як гіперонім для інших назв: <i>єврашка</i> та ін.), у т.ч.: Pallas 1831; Кесслер 1850; Пискуновъ 1882 Черняевъ 1857; Браунер 1899: суслик или овражок, ховражок; <i>укр.</i> : Верхратський 1869; Желеховский, Недільський 1886; Покорный 1874; Никольський 1891	<i>рос.</i> : практично всі праці, у т.ч.: Браунер 1923: суслик (овражок); Брокгауз & Ефрон 1996; <i>укр.</i> : Ніколаєв 1918 (син. — далі в тексті); Рудницький 1921; Верхратський 1922 (с. 26): суслик (оврашок або хавряшок); Підоплічка 1925; Бокшай 1928; Грушевський 1928; Барабаш-Никифоров 1928: ховрашок, суслик; Раковський 1930–1933: суслик як син. до ховрашок	<i>рос.</i> : усі праці; <i>укр.</i> : Підоплічка 1937 (с. 148) ¹⁰
Сусел, сусель, сусьль	щодо фауни України тільки в іншомовних працях: напр., <i>susel</i> щодо Галичини (Pietruski 1853: 76); для Буковини — <i>suzel</i> (Zawadzki 1840: 31). В ЕСУМ засвідчено давньоруське і праслов'янське <i>сусьль</i> (Болдирєв 2006: 483)	Назви <i>сусел</i> , <i>сусель</i> засвідчені в ЕСУМ із посиланням на: Верхратський 1908; Ніковський 1927	(не знайдено)
Сусол	Залески 1861 (<i>худ.</i>). Ця тварина згадана в «Повісті временних літ» (XII ст.) саме як <i>сусол</i>	Верхратський 1908; Чайковський 1913 (<i>худ.</i>)	Косач 1943 (<i>худ.</i>); також є сучасний вжиток у козацьких селах на Одещині
Шушлик	Загорня 1891 ¹¹ (<i>худ.</i>).	(не знайдено)	Татарінов 1956

¹⁰ У списку видів І. Підоплічка (1937) вживає *ховрах*, проте в тексті трапляється також назва *суслик*. Це свідчить про тогочасну неусталеність «титильної» назви і поширення обох варіантів.

Назви групи «єврах/аврах/оврах»

Ця група назв має давні вжитки й широкий ряд видозмін (табл. 2–3); її ми розглядаємо як вихідну стосовно двох груп назв — «гаврах» і «ховрах»¹². В огляді ссавців Слобожанщини в О. Черная (1853) є описи видів «серый еврашек» и «пятнистый еврашек» (див. табл. 2).

У К. Кесслера (1850) в огляді ссавців Київського навчального округу (а це 5 губерній) наведено різні місцеві назви: • вид *Spermophilus guttatus* названо «суслик пятнистый» з місцевими назвами: «Суслик в губерніях Киевской, Волынской, Подольской, Оврашок в губерніи Черниговской, Еврашка в Полтавской» (с. 44); • вид *S. musicus* (= *rugtaeus*) названо «суслик серый» із місцевою назвою «єврашка»: «в Полтавской губерніи Еврашка» (с. 46);

Таблиця 2. Вернакулярні назви *Spermophilus* групи «єврах» у працях стосовно України XIX та XX ст.

Table 2. Common names of *Spermophilus* of group “yevrakh” in works related to Ukraine of the 19–20th centuries

Номен	Праці XIX ст.	Праці першої третини XX ст.	Праці другої третини XX ст.
Авраг, аврах, авражка, аврашка, аврашок, аврашек	Pallas 1831: Awragh vel Awraschka; Черняєв 1857: аврашка; Дьяков 1859: аврашка; Афанасьєв-Чуж- бинський 1859: аврашок, аврах, аврашек; Балліонь 1861: авраг, авражка; Новицький 2007: аврах.	Новицький 1907: аврах (для Запоріжчини).	(не знайдено)
Єврах	Верхратський 1877	Словарь... 1907	(не знайдено)
Єврашек	рос.: «серый еврашек» та «пятни- стый еврашек» для двох видів, відо- мих на Слобожанщині (Чернай 1853)	(не знайдено)	(не знайдено)
Єврашка	рос.: Даль 1863–1909; Кесслер 1850; Черняєв 1857	(не знайдено)	(не знайдено)
Єврашок	(не знайдено)	Словарь... 1907	(не знайдено)
Євражка	рос.: Даль 1863–1909	(не знайдено)	(не знайдено)
Йорашка	(не вживали, не знайдено)	Ніколаєв 1918	(не знайдено)
Овражек	рос.: Брокгауз & Ефрон 1901, але Даль 1863–1909 подає цю назву як помилкову форму <i>єврашка</i>	(не знайдено)	(не знайдено)
Оврах, овражок, овражка, оврашок, оврашка, овряшок	рос.: Кесслер 1850: оврашок; Czer- пау 1851: овражка; Даль 1863– 1909: оврашка як варіант єврашка; Черняєв 1857: оврашка; Кованько 1857: оврашок; Михалевич 1862: рос. овражка; Верхратський 1869: оврашок; Шерцль 1871: оврашок; Янота 1876: овряшок; Стороженко 1879 (худ., с. 44): «вискочив з землі неначе овражок»; Пискунов 1882: овражок, оврашок; Кретчмер 1888: 132: овражка; Majewski 1889: ов- рашок; Уманець & Спілка 1898: ов- рах і овражок; Браунер 1899: овра- жок; Новицький 2007: оврах	Грінченко 1907: оврах зі зменшувальними овражок і оврашок; Верхратський 1922: оврашок; Словарь... 1907: оврах, оврашок, овражок, оврашок; Стороженко 1911 (худ., с. 62): оврах; Дубровсь- кий 1918: рос. суслик — укр. оврах, ховрах; Іваниць- кий 1918: оврах, овражок; Кримський 1924: рос. єв- рашка (суслик) — укр. (х)ов- рах; Сабалдир 1926: овражок; Ніковський 1927: оврах	Чабаненко 1992: овряшок

¹¹ Хоча немає твердих підстав вважати, що назва стосується саме ховраха, зокрема в І. Наумовича є стаття «Шушлик (хомяк)» (Романюк & Галушко 2001).

¹² Оскільки назви з групи «ховрах» прийшли з південного сходу України, тобто районів, в яких в нормі відсутні протетичні приголосні (див. прим. 16), та й у джерелах XIX ст. переважають назви з початковими літерами «о» чи «а» (на Слобожанщині також «є»), що особливо стосується сходу й південного сходу України.

Дьяков (1859) зазначає: «Ужасное бѣдствіе отъ истребленія яровыхъ посѣвовъ сусликами, по мѣстному названію аврашками, отбываетъ у Малороссіянъ и послѣднее слабое расположеніе къ хлѣбопашеству. Животныя эти перешли въ Константиноградскій Уѣздъ (Полтавська губернія) изъ Екатеринославской Губерніи, и съ 1843 года стали извѣстными, какъ истребители хлѣба» (відділення 3, с. 59). Описуючи Придніпров'я Херсонської та Катеринославської губерній, Афанасьєв-Чужбинський (1859) підкреслює: «Не знаю уже на какомъ основаніи эти господа пишутъ овражекъ. Естественнo что это уменьшительное. На мѣстностяхъ гдѣ звѣрьки существуютъ, ихъ называютъ аврахъ, а въ нѣкоторыхъ даже ховрякъ, но, кажется нигдѣ не зовутъ ихъ оврагами» (частина 3, с. 31–33).

Таблиця 3. Вернакулярні назви *Spermophilus* групи «гаврах» у працях стосовно України XIX та XX ст.Table 3. Common names of *Spermophilus* of group “havrahk” in works related to Ukraine of the 19–20th centuries

Номен	Праці XIX ст.	Праці першої третини XX ст.	Праці другої третини XX ст.
Гаврах	Сементовский 1843 (худ., с. 16); Хуторний 1883 (худ., с. 44)	Бессараба 1916; Ніколаєв 1918.	Чаплинко 1960 (худ., с. 14).
Гаврашок, говрашок	Огнев 1947 з посиланням на Силантьєв 1894: гаврашок — місцева назва у Ставропольському повіті	Івановъ 1907; Винниченко 1919 (худ., с. 115): гаврашок; Шарлемань 1928 з посиланням на Кміцикевич & Спілка 1912: говрашок	Авдеева 2008; Турченко 2008; Чабаненко 1992: усі — як гаврашок
Гаврях	Желеховский & Недільський 1886; Новицький 2007	Грінченко 1907: як син. до «ховрах»; Михальчук & Крымский 1910	(не знайдено)

Таблиця 4. Вернакулярні назви *Spermophilus* групи «ховрах» у працях стосовно України XIX та XX ст.Table 4. Common names of *Spermophilus* of group “khovrahk” in works related to Ukraine of the 19–20th centuries

Номен	Праці XIX ст.	Праці першої третини XX ст.	Праці другої третини XX ст.
Хаврах, хавряшок, хаврашок	Верхратський 1869: хавряшок; Кропивницький 1894 (худ.): хаврах; Уманець & Спілка 1898: хаврах, хаврашок; Новицький 2007: хавряшок; Majewski 1889: хавряшок	Іваницький 1918: хаврах, хаврашок; Верхратський 1922; Грушевський 1923 (худ.): «а хаврашок тільки перевернеть ся»	Осьмачка 1951 (худ.): на межі свиснув хаврашок...; Чабаненко 1992: хаврах, хаврашок
Ховряк	Афанасьєв-Чужбинський 1859.	Ніколаєв 1918: ховряк.	(не знайдено)
Ховрашок, ховряшок, ховряшек, ховражок, ховрях	Нечуй-Левицький 1886 (худ.: цит. у тексті): ховрашок; Шевченко 1838–1839 (худ., цит. вище): у вид. 1840 р. — ховряшок, у вид. 1860 р. — ховрашок; Молодченко 1887 (худ.): ховрашок; Браунер 1899: ховражок; Білецький-Носенко 1840–1842: укр. ховряшекъ — рос. еврашекъ	Грінченко 1907: ховрашок (як син. до <i>ховрах</i>); Шарлемань 1920, 1927 (див. також <i>ховрах</i>); Храевич 1925; Полонський 1928: <i>рос.</i> суслик — <i>укр.</i> ховрашок, ховрах; Барабаш-Никифоров 1928; Паночіні 1931; Раковський 1930–1933 та ін.: всі — як <i>ховрашок</i>	Чабаненко 1992: ховрях, ховряшок; Крижов 1936: ховрашок; Жарський 1938: ховрашок; численні згадки під назвою ховрашок
Ховрах	Глібов 1853 (Полтавщина): (худ., цит. тут у тексті); Грушка 1899 (худ.): «Заховав ся, як ховрах у нору»	Грінченко 1907: <i>ховрах</i> як основна назва (з низкою син. — див. вище); Дубровський 1918; Бейер 1919; Тутковський 1922; Савченко 1923; Крымський 1924; Сабалдир 1926; Ніковський 1927; Шарлемань 1927; Полонський 1928; Голоскевич 1929: ховрах, ховрашок; Ізюмов 1930: <i>рос.</i> суслик — <i>укр.</i> ховрах; Підоплічка 1930, 1931 та ін.	Крижов 1936; Підоплічка 1937; Мигулін 1938; Решетник 1948; Корнєєв 1952 і всі пізніші огляди, вкл. Маркевич & Татарко 1983

Отже, група назв (*с,а,о*)врах була поширеною на Лівобережжі та Придніпров'ї України, позаяк Правобережжя було ареалом назви *суслик*. Номени цієї групи інколи обмежували окремими видами. Зокрема, у бібліографії до книги О. Мигуліна «Звірі УРСР» (1938) згадано працю «Тарачков. Суслик пятнистый или овражек. 1851». Натомість, у Ф. Брокгауза та І. Ефрона (1996) назва *овражек* подається як синонім іншого виду (а не роду) — ховраха сірого (*Spermophilus musicus*). У словнику В. Даля (1998) назва «*овражек*» віднесена до помилкових видозмін слова *єврашка*, тобто є невиправданою видозміною титульної назви.

Топонімів на основі назв із групи «оврах» не виявлено. Є кілька назв, пов'язаних з «*овраг*» у значенні «яр»: с. Овражки (АРК), с. Овражне (АРК). Діалектною назвою села Оврагове у Світловодському районі Кіровоградської області є «Оврахове» (Горпинич *et al.* 1977).

Етимологічні гіпотези

За М. Фасмером (1986: 6), для слова *єврашка* є таке тлумачення: «суслик, колымск. (Богораз), также оврашка (Даль). Заимств. из тюрк.: ср. чагат. *jutgan* «крот», тел. *jutgan*, монг. *žitgan*...». Гіпотезу тюрк. походження назви *ховра́х* (з іншими, поданими через кому, назвами: «ховрашо́к, овра́х, оврашо́к, ховра́шек, рос. овра́жек, овра́шка, євра́шка») визнають також інші дослідники (Півторак 2012). Підтвердженням цієї версії може слугувати те, що для ховраха зафіксовано назви *євран* якутською мовою (Словарь... 1907), а також *євранка* в Іркутському краю (Огнев 1947). Найдавніше знайдене нами вживання назви *єврашка* датується 1768 роком і стосується околиць Якутська (Histoire.. 1768), інше давнє згадування стосується Камчатки (Крашенинников 1786). Таке походження назви цілком можливе, проте фонетика слова *єврашка* відповідає сл. традиціям називництва. Примітно, що формант «-ашка» подібний до форманта «-ашок», який нами прийнято як перехідний у ряді: *єврашка* (та інші, рідше вживані назви на початкове «є») → *аврашка*, *оврашка* й *овражок* (й *аврах*, *оврах* та інші синоніми на початкові «а/о») → *ховрашок* (також *ховрах* та ін. слова на початкові «х/г») → *ховрах*. Якщо приймати гіпотезу про тюркське походження *ховраха*, то сибірське *єврашка* могло бути сл. адаптацією тюркських назв, у т. ч. під впливом фонетично близького слова «*овраг*».

Номени цієї групи (група «єврах»), за іншим припущенням, тісно пов'язані з характерним біотопом мешкання цих гризунів — розлогими балками та схилами річкових долин, що характерно для Слобожанщини, і в основі номену лежить слово «овраг» (Загороднюк 2009), тобто місцеве позначення степових балок та ярів. Дійсно, у російськомовних працях XIX ст. нарівні з назвою *суслик* вживали слова *оврах*, *овражек*, *єврашка* (див. табл. 2). Звісно, ховрахи характерні й для степу, проте в літню спеку степ, віддалений від води й поза балками вигорає й не має достатньої для ховрахів вегетації, тому різного роду улоговини є основною стацією переживання ховрахами несприятливих умов (Бронсков & Тимошенко 2010).

Розподіл назв, згаданих у табл. 1–4, за варіантами коренів і суфіксів представлено в табл. 5. Як видно з табл. 5, найпродуктивнішим формантом є суфікс *-ашок*, як і найпоширенішим за кількістю цитувань згідно з табл. 1–4.

Очевидно, що суфікси та суфіксально створені номени можуть бути зіставлені з окремими коренями із зауваженням, що суфіксація може змінювати останню літеру кореня шляхом чергування *г–ж* і *х–ш*. Окрім того, близькі за звучанням варіанти можуть бути не окремими номенами, а фонетично близькими діалектними варіантами або навіть помилками в записуванні місцевих назв дослідниками (у частині випадків це роботи тих, хто не послуговувався українською мовою, зокрема й П. Паллас або К. Кесслер). Прикладами таких назв є «овражок-оврашек-оврашек», «овраг-оврах-авраг» (напр., П. Паллас записав назву як *Awragh*)¹³.

Так само може не мати суттєвого значення граматичний рід — «єврашек-єврашка», «оврашек-оврашка». Проте загалом такий двовимірний розподіл (див. табл. 5) дає добрий матеріал для аналізу можливих трансформацій назв з огляду на географічний розподіл.

¹³ Ймовірно, цю назву П. Паллас відтворив за почутим на слух ненаголошеним «О» як «А» (що нормально для іноземця), і тому не відомо відповідних демінутивних форм.

Таблиця 5. Корені й суфікси назв-демінітивів з етимологічної групи «ховрах» (за матеріалами табл. 1–4)

Table 5. Roots and suffixes of diminutives from the etymological group “khovrakh” (after data in Table 1–4)

Назви безсуфіксові	Суфікси й утворені демінутиви					
	-ажка	-ажок	-ажек	-ашка	-ашок	-ашек
єврах	—	—	—	єврашка ¹⁴	єврашок	єврашек
[євраг]	євражка ¹⁵	—	—	—	—	—
авраг	авражка	—	—	—	—	—
аврах	—	—	—	аврашка	аврашок	аврашек
[йорах]	—	—	—	йорашка	—	—
овраг	овражка	овражок	овражек	—	—	—
оврах	—	—	—	оврашка	оврашок, оврашок	оврашек
гаврах, гаврях	—	—	—	—	гаврашок, говрашок	—
хаврах	—	—	—	—	хаврашок, хаврашок	—
[ховраг]	—	ховражок	ховражек ¹⁶	—	—	—
ховрах	—	—	—	—	ховрашок, ховрашок	—

* У квадратних дужках наведено реконструйовані безсуфіксні назви, невідомі в публікаціях.

Назва *оврах* дає найбільшу кількість похідних варіантів, вони є одними з найдавніших, а їхній ареал простягається від Лівобережного Придніпров'я до Волги. Єврах і похідні словотвори, на нашу думку, більше властиві народам Росії, тому мало представлені в українській лексиці. Зокрема «Словарь русского языка» (Словарь.. 1907) до *рос.* назв «єврашек, аврашек, овражек», сибірської «єврашка» та якутської «євран», подає *укр.* «єврах, єврашок, óврах, óврашок, овражок, оврашок».

Назви групи «гаврах»

Інша трансекта — від того ж Лівобережного Придніпров'я до Черкащини. Тут перед твірною основою номену (*а,о)врах* з'являється приставний¹⁷ приголосний «(г)х» і формант «-(я)ашок». Зрештою, широко поширена раніше назва *ховрашок* по факту є демінутивом до назви *ховрах* — сучасної назви роду.

Назви групи «гаврах» є близькими до «ховрах». Знайдено небагато випадків вживання слів цієї групи в літературі. У словнику Б. Грінченка (1907) подано *гаврях*, а у В. Ніколаєва (1917) для Прилуцького повіту — *гаврах*. Бессараба (1916) в етнографічних матеріалах для Херсонської губернії подає назву гаврах. Також є кілька вжитків у художній літературі. Зок-

¹⁴ «єврашка», як указують доступні джерела — найдавніше слово, досить поширене (особливо в Сибіру), до того ж починається звуком «й», як у тюркських мовах.

¹⁵ Можна припустити, що колись були не засвідчені назви євраг і ховраг. Однак, є другий варіант. В українській мові дзвінки й глухі приголосні становлять кореляційні пари, зокрема [ж] – [ш]; [г] – [х]. Припускаємо, могло відбуватися оглушення або, навпаки, одзвінчення у рамках цих пар (за: Жовтобрюх *et al.* 1979: 227).

¹⁶ Текст російською мовою, можливо, російська передача слова «ховражок» (Народное хозяйство 1901)

¹⁷ Українська мова характеризується наявністю в ній *приставних*, або *протетичних*, приголосних, які розвинулися на початку слова перед голосними *а, о, у* та *і* (з колишнього *ѣ*). Приставний приголосний «г» поширився перед *а* й *о* (напр., гарба, горіх). Приставні приголосні неоднаково властиві різним українським говорам. У багатьох говорах південно-західного наріччя, наприклад, слова на голосний не вживаються зовсім (гармія, гартист). У південно-східних говорах, а також покутських, буковинських, гуцульських, навпаки, приставні приголосні поширені значно менше, а слова з початковим голосним вживаються досить часто (напр., улица, оріх, оробець) (Жовтобрюх & Кулик 1965: 158). Звук «х» серед приставних приголосних не наводиться. Допускаємо, що у випадку з *ховрахом* могло відбутися оглушення приставного «г» до «х», можливо навіть під впливом слова «ховатися» (етимологію на основі «ховатися» припускав І. Підоплічка, див. текст).

рема у К. Сементовського (з Полтавщини) (1843): *на Юр'я колись був хлеб у поле, що ворона сховається, а тепер гаврах пробіжить, то й видно*. В. Чапленко (з Дніпропетровщини) (1960) порівнює: *вигулькнув, як гаврах із нори*. Також у В. Винниченка (з Кіровоградщини) (1919): *і Хома тихенько, як гаврашок, свиснув*. Назва гаврашок засвідчена як місцева для Ставропольщини XIX ст. (Огнев 1947 із посиланням на Силантьєва 1894); де значна частина населення була українськомовною. Також ця назва зафіксована у словнику українських говорів Воронежської області (Авдеева 2008). Яків Новицький (2007) робив краєзнавчі записи із 70-х років XIX до початку XX ст. на Запоріжжі й зафіксував такі назви: аврах (для Олександрівського повіту), оврах (для Катеринославського повіту), гаврах (для Маріупольського повіту), хаврашок (Запоріжчина). У розділі 3 свідчення очевидців у «Національній книзі пам'яті жертв голодомору. Запорізька область» житель Пологівського району розповідає про те, що в Голодомор 1933 року їли гаврашків: *гаврашок — це хороше м'ясо. Він траву тільки їсть, от* (Турченко 2008: 968). Є кілька згадок про гаврашків у розповідях очевидців Голодомору 1933 року з Луганщини (Михайличенко *et al.* 2008: 808, 909). Слова гаврах, гаврашок, та ін. засвідчено в мовознавчих працях А. Сагаровського (2010) та Дзендзелівського (1984).

Топоніми

Знайдено кілька топонімів цієї групи. У селі Тарасівка цих тварин називали *гаврашками*. Колись у балці було дуже багато ховрахів або гаврашків. Звідси й балка Гаврашівська, а також вулиця Гаврашівка в с. Тарасівка, Верхньодніпровський район, Дніпропетровська обл.¹⁸ Також у м. Підлужжя, Дніпропетровська обл. є вулиця Гаврашівка.

Назви групи «ховрах»

Етимологія цього номена у порівнянні із *суслик* менш однозначна. Раніше авторами висловлено припущення про етимологічний зв'язок зі словом *оврах* через *овражек*, *єврашка*, *ховрашок* (огляд таких номенів із джерелами представлено в табл. 4). Цей погляд висловлено в огляді номенклатури немишовидних гризунів фауни України (Загороднюк 2009). Номен *ховрах* в усіх перших фауністичних оглядах був тільки в демінутивній (зменшувальній) формі (наприклад, Шарлемань 1920; Храневич 1925; Жарський 1938, з низкою вказаних вище варіантів) і звичайно ніхто не згадував жодного роду чи виду з назвою *ховрах* (Загороднюк & Харчук 2017).

Першим джерелом, у якому застосовано коротку форму назви «ховрах» і паралельне вживання демінутиву й короткої назви, став зоологічний словник 1927 р. (Шарлемань 1927), у якому три згадані М. Шарлеманем групи ховрахів (*Citellus*, *Colobotis* та *Synomys sensu Charlemagne*¹⁹) об'єднано в рід *Spermophilus*. Фактично це була перша спроба усталення й розведення в різні роди повної та демінутивної назв — *ховрах* (загалом більші східні ховрахи, віднесені ним до *Colobotis* та *Synomys*) і *ховрашок* (загалом дрібні західні ховрахи, віднесені ним до *Citellus*). Тобто була сформована не просто вернакулярна, а таксономічно значуща пара назв, подібно до хом'як–хом'ячок, вовк–вовчок, сліпак–сліпачок, миша–мишка²⁰.

Приблизно в ці роки відбулося заміщення у використанні назв у наукових публікаціях із номена *суслик* (див. вище) на *ховрах*. Зокрема, однією з перших згадок номену *ховрах* стала вказівка в нарисі про природу України (*ховрах* і ще раз як *ховрах* (*суслик*)) (Тутковський 1922)²¹. Підоплічка вживав для позначення *Citellus* назву «суслик», позаяк «ховрах» використовував як спільну назву для *Cricetus* та *Citellus* (Підоплічка 1928). Слідом І. Підоплічка вжив для *Citellus* саме назву *ховрах* (Підоплічка 1931, 1937).

¹⁸ Верхньодніпровська центральна бібліотека Перлини Верхньодніпровщини : Ілюстровано-бібліографічний буклет <http://ua.convdocs.org/docs/index-58876.html>

¹⁹ Назва *Synomys* тепер стосується іншої групи Sciuridae — північноамериканських «лучних песиків», або циномісів (*Synomys Rafinesque* 1817).

²⁰ Нині всі три згадані М. Шарлеманем групи ховрахів об'єднано у рід *Spermophilus*.

²¹ У передмові відмічено, що «наукову термінологію та мову редагувало Термінологічне Бюро С.-Г. Наукового Комітету України», з підписом Вченого секретаря цього комітету проф. О. Янати.

За словником Б. Грінченка, *оврах* із варіантами *овражок* і *оврашок* є синонімами слова *ховрах* зі зменшувальним варіантом *ховрашок* (Грінченко 1907/1997). В. Даль до основного слова *єврашка* подає синоніми *оврашка*, *євражка*, південне *суслик*, а слово *овражек* наводить як помилкове. Зазначимо, що слово «овраг» (у значенні яр) найчастіше виводять від давньоруського *вѣрагъ, отриманого від дієслова вѣрѣти — «бити ключем, вирувати». Отже, вихідне значення було «потік, паводок», потім «вибоїна від потоків». В. Даль наводить слово «враг» і «вражек», як зменшувані відповідники назв «овраг, овражек» і наводить приклад місцевості в Москві з назвою «Сивцев вражек». Етимологічний словник української мови не містить слова *овраг*, натомість є слова «звір» у значенні яр, западина і «вирувати», які теж походять від давньоруського вѣрѣти (Болдирєв 1985: 251).

Одну з найповніших колекцій вернакулярних назв *ховрах* станом на початок ХХ ст. зібрав В. Ніколаєв (1918; цит. за: Банік & Загороднюк 2017). У його словнику знаходимо таку добірку українських назв (скорочення тут розшифровано): «*Суслик [рос.] — суслик, оврах, ховрах, овражок, сусел (словники), ховряк*²² (Лубенський повіт, Прилуцький повіт), *гаврах (Прилуцький повіт), єврашка, йорашка (Чернігівська губернія), говрашок (Кміцикевич 1912 — Чернівці)*». Привертає увагу те, що першим у ряду українських назв стоїть слово *суслик*, потім *оврах* і лише потім *ховрах*, а також те, що синонімічний ряд дуже великий — 10 назв. Останнє засвідчує значну увагу до цього об'єкта природи в усіх регіонах України. При цьому номен *ховрашок* (у варіанті *говрашок*) наведений лише у словнику В. Кміцикевича (1912), створеному переважно на основі матеріалів з Галичини.

З огляду на первинність назви *ховрашок* перед *ховрах*, ми припустили (Загороднюк 2009; Загороднюк & Харчук 2017), що номен *ховрах* має походити саме від демінутива (а не навпаки), проте з іншою основою, якою, на нашу думку, є група номенів *аврах/оврах/єврах*, з якими, зокрема, пов'язані слобожанські назви *оврашка*, *овражок*, які часто вживали дослідники кінця ХІХ та початку ХХ ст.²³ Повна назва *ховрах* у науковій літературі з'явилася тільки в оглядах на межі першої та другої третин ХХ ст. (Шарлемань 1927; Підоплічка 1931, 1937²⁴; Мигулін 1938; Решетник 1948).

Аналіз неззоологічних джерел засвідчує, що назва *ховрашок* трапляється у джерелах ХІХ ст., зокрема в «Катерині» Тараса Шевченка: у першому виданні 1840 року знаходимо «*по надъ шляхомъ, щырыцею, ховряшки гуляють*», а вже у виданні 1860 року (як і нині): «*по-надъ шляхомъ, щырицею, ховрашки гуляють*» (Шевченко 1860).

Подібне є й у Нечуя-Левицького: «*В траві дзвонять коники, ворухаються ховрашки, миготять вушками*» («В концерті» 1886; цит. за: Нечуй-Левицький 1968). Ці приклади є демінутивами, проте були відомі й повні назви. Зокрема, у байці полтавського письменника Леоніда Глібова (1827–1893) «Лисиця і ховрах», написаній 1853 р. (у час його навчання в Ніжині), у назві й у тексті є лише повний номен *ховрах* (аналіз цієї праці див.: Мариниченко 1958). Номен *аврах* наводиться в російсько-українському словнику 1898 р. (Уманець & Спілка 1898). Тому можна припустити, що назва *ховрашок* була одночасно й у повній формі *ховрах*, а не з'явилася як видозміна іншої основи, тобто рівнозначними є такі дві гіпотези (рис. 3).

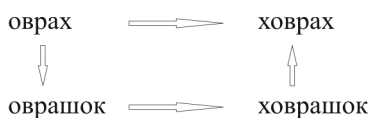

Рис. 3. Ймовірні шляхи трансформації у часі вернакулярних назв: *оврах*, *ховрах*, *оврашок*, *ховрашок*.

Fig. 3. Possible ways of transformation of vernacular names in the time: [ovrah], [khovrah], [ovrashok], [khovrashok].

²² За словником В. Даля, «Ховря об. бранное хавронья, свиная. Ховрошки ж. мн. ниж. красные грибы. Ховряк, барин и пр. офенск. Ховриться пск. становится ховрею, неряшливым.», тобто слово *ховряк* навряд чи було однозначним відповідником цього гризуна.

²³ В огляді О. Черная, присвяченому ссавцям Слобожанщини (Черная 1853), вживається ще один варіант назви — *єврашек* (і раз — *оврашек*) (аналіз огляду Черная див.: Загороднюк 2010). Назву *овражек* подають тлумачні словники Д. Ушакова, С. Ожегова, Т. Євремової та ін. У словнику В. Даля *ховрах* згадано тільки у статті «Сусло» (без окремої статті) та статті «овраг», як *овражка* та *євражка* (в жін. роді).

²⁴ При цьому в тексті І. Підоплічка (1937) нерідко використовує назву *суслик* (напр., на с. 148).

Додаткові етимологічні гіпотези

Іван Підоплічка (1928) вбачав походження назви *ховрах* у слові «ховатися» (і подавав це не як припущення, а факт). Проте така етимологія, на нашу думку, випливає не з розвідок історії назви, а з асоціацій, які виникають у дослідника, відповідно до рівня його словникової бази²⁵. Пропонуємо ще кілька гіпотез, що базуються на запозиченні зооназви *ховрах* у інших народів, а не формуванні назви внаслідок розвитку мови (табл. 6).

Таблиця 6. Основні етимологічні гіпотези походження назв «ховрах» і «суслик»

Table 6. The main etymological hypotheses of the origin of the names “khovrakh” and “suslyk”

Номен	Суть і джерело гіпотези	Аргументи «за»	Аргументи «проти»
Суслик	Назва походить від прото-індоевропейського звуконаслідувального кореня *sū-. Основна версія етимологічних словників.	Зооназва <i>суслик</i> походить від старослов'янського слова <i>сусати</i> й церковнослов'янського <i>сусати</i> , які означають «сичати, шипіти, свистіти» (Болдирев <i>et al.</i> 2006: 483; Фасмер 1986: 809).	Нам видається вельми сумнівним те, що свист ховрахів можна відтворити через «сус», адже це досить високий свист, на кшталт «сіу» або «ціу».
	Назва походить від слова «сусло». Власна гіпотеза.	Гіпотеза пов'язана з давньою практикою вживання ховрахів у їжу, зокрема з використанням сусла.	Традиція замочування м'яса у солоді невелика. Різко негативне ставлення літописця «Повісті временних літ» до споживання ховрахів теж кидає сумніви на цю гіпотезу.
	Від тюрк. слів шишлик (азерб.), шашлик (крим.-тат.), сислик (ногайськ.) — те, що смажиться на рожні, від шиш / сис — рожен. Власна гіпотеза.	Гіпотеза пов'язана з давньою практикою вживання ховрахів у їжу	Тварина згадана в «Повісті временних літ» (XII ст.) під назвою сусол, а не сисел.
	Назва походить від <i>суслін</i> — прислонені один до одного снопи для просушки. Власна гіпотеза.	Часто можна спостерігали як ховрахи стоять стовпчиками.	<i>Суслін</i> походить з російської мови (Болдирев <i>et al.</i> 2006: 483), однак слово <i>слонити</i> праслов'янське (Болдирев <i>et al.</i> 2006: 308). Суслони мають здаватися великими й товстими в порівнянні із сусликами.
Ховрах	Тюркське запозичення. Основна версія ЕСУМ.	Телеутською мовою <i>jumrap</i> — «кріт» (Півторак 2012), крим.-тат. <i>джумран</i> — «ховрах» (Усеїнов & Мирєсв 2002); для ховраха зафіксовано назву «євран» якутською мовою (Словарь... 1907), і назву «євранка» в Іркутському краю (Огнев 1947). Поширення назви відбувалося з південно-східної частини України, де українська мова контактувала з тюркськими.	—
	Назва на основі слова <i>овраг</i> (себто «яр, балка»), яке має давньоруське коріння. Власна гіпотеза.	Назва за характерним біотопом мешкання цих гризунів — розлогими балками та схилами річкових долин, що характерно для Слобожанщини, де назва тварини <i>оврах</i> була поширеною у XIX ст. на відміну від решти території України	Тварина згадана в «Повісті временних літ» (XII ст.) як <i>сусол</i> . Слово <i>овраг</i> (яр) відсутнє в українських словниках (ЕСУМ, Білодід 1970–1980, Чабаненко 1992). <i>Овраг</i> (яр) є лише у східнослобожанських говірках, ймовірно під впливом рос. мови (Слободян 2017: 115), проте дивно, що назва прижилася саме в Україні.

²⁵ Не можна виключати, що еволюція номену «ховрах» йшла у бік «ховатися».

Однією з можливих гіпотез є формування метатези від «хорват» (прикладом метатези є «ведмідь», відомий у більшості споріднених мов як «мед+вед»). У ранню історичну добу західну частину Поділля заселяли хорвати (Кубійович 1970). І слово *ховрах* може мати коріння від давніх зв'язків українців із хорватами, проте причини називання ховрахів на честь хорватів невідомі, хіба картатий родинний герб хорватів міг нагадувати забарвлення волосяного покриву на спині ховрахів. Однак поширення назви *ховрах* із південного сходу й на Слобожанщині суперечить цій гіпотезі як і подібність до назв, поширених у Сибіру.

Гіпотетично, слово *ховрах* може мати грецьке походження. Із можливих грецьких асоціацій варто згадати історію Гаврасів, або Гавр (англ. Gabras або Gavras, грецькою Γαβρᾶς), які після осідання в Криму, у князівстві Феодоро (= Готія), що сталося у XIV–XV ст., змінили назву на Ховра, а після переїзду до Москви (наприкінці XIV ст.) й отримання статусу бояр почали носити прізвище Ховрини (Bruer 1970). Історія цих назв фонетично та географічно дуже підходить до ймовірної історії назви «ховрах».

У болгарській і російській мовах є слово «гавря» й дієслово «гавряти», дуже подібні за фонетикою до номену *гаврах* (табл. 1–4 та 5), які означають коло понять на кшталт «щось (або хтось) брудне, зіпсоване, неохайне» й «псувати, смітити, бруднити, готувати несмачно» відповідно (подібні значення є в сербській, чеській і словенській мовах) (Родионова 2007). Це може бути пов'язане із ховрахоїдством (див. розділ «суслик») або з тим, що ховрах живе у бруді (землі). Іншими словами, *ховрах* може мати болгарське/російське походження зі значенням поганий у гастрономічному сенсі.

Зрештою, в українській мові теж є слово *гавра* (*гавря*) зі значеннями «лігво, барліг, яма», а також «зев, рот, паща», споріднене з пол. *gawra* — «барліг», рум. *gaură* — «діра, нора, отвір, дупло, лігво», моравське *gaura* чи *gaur* — «дупло». Похідне дієслово *гаврати* означає «галасувати», іменник *гаврач* — «крикун» (Ніковський 1927; Болдирев 1982). Виникає асоціація і з життям ховрахів у норі та з криком, який видає ховрах у випадку небезпеки. Однак слова *гавра* (*гавря*) — західноукраїнські, а *гаврах* — східноукраїнське.

З побічних фактів варто сказати, що слово *ховрах* стало основою для назви однієї з рослин. «Хаврашок» — це одна з назв резеди жовтуватої (*Reseda luteola* L.), у якої жовтуваті пухнасті волоски, що, як припускається (Півторак 2012), дають асоціацію з цим гризуном. Грінченко (1907) наводить назву «оврашкові хвости» для рослини з триби пшеничні (Triticeae) — *Triticum cristatum* (L.) Schreb.; тепер це житняк гребінчастий (*Agropyron cristatum* (L.) Gaertn.). Також семантичним способом від назв тварини утворені прізвища людей Сусол і Ховрах (Редько 1966: 98). Слов'яни та литовці воювали під прапорами, на яких були представлені тварини з рисами богів, імена цих тварин могли бути легко передані в межах сім'ї та родини (Šafařík 1863: 733). Не менш імовірним є походження прізвища Сусол від *сусолити* — повільно пити й прізвиськ *сусоля, сусляй* — п'яниця (Веселовский 1974; Wójtowicz 1986: 92); зафіксовано й особове ім'я Сусло (яке походить від рідини — *сусли*) в пізньому Середньовіччі; надалі ім'я перетворилося на прізвище (Чучка 2011: 338).

Аналіз історії й географії назв

Проведена розвідка дає змогу говорити про те, що етимологія українських і споріднених назв роду *Spermophilus* є багатоскладовою. Фактично в різних місцевостях і регіонах формувалися різні, хоча й фонетично подібні назви, етимологія яких є доволі різною.

Важливий матеріал дає аналіз географічного поширення назв. Особливо цінними є ті дані, які точно відповідають місцевим назвам і не нав'язані через освіту чи поширення книжних знань, насамперед які згадані у зведеннях до 1920 р., коли, зокрема, вийшов перший український визначник ссавців Шарлеманя (1920).

У цьому ключі маємо такі групи назв:

1. Правобережна Україна. Поділля та «українські степи»: *суслик* (*оврашок*, або *хавряшок*) (Верхратський 1922); Поділля: *ховрашок* (Храневич 1925; напевно, під впливом праці М. Шарлеманя (1920)); Поділля та Київщина: *суслик* (Черняєв 1857); Волинь, Поділля та

Київщина: *суслик* (Кесслер 1850); Буковина: О. Завадський наводить місцеву версію (у німецькій транскрипції) — *suzel* (Zawadzki 1840); Херсонська губернія: *суслик* (Браунер 1899); І. Верхратський (1869, 1922) подає *суслик* як назву, характерну для Галичини, натомість *оврашок* і *хавряшок* — для Наддніпрянської України. Проте у Б. Грінченка, Словарь якого стосується найбільше сходу, подано «сусел» (Грінченко 1907–1909, т. 4: 231).

2. У західному сегменті в сучасних діалектах має місце географічна закономірність у пом'якшенні суфіксу на північ: від *сусол* на Одещині, через *суслик* на Тернопіллі до *суслик* на півночі Львівщини (деталі див. нижче). Попри це, К. Татаринов (1956: 116) вказує для заходу України (для *S. citellus*) місцеву назву *шушлик*.

3. Придніпров'я. Черкащина: *ховрашок* (Шевченко 1838–1839); Полтавщина або Чернігівщина: *ховрах* (Глібов 1853); Черкащина, Київщина: *ховрашок* (Нечуй-Левицький [1886] 1968); Наддніпрянщина: *хавряшок*, *оврашок* (Верхратський 1869); Чернігівщина: *оврашок* (Кесслер 1850); Полтавщина: *єврашка* (Кесслер 1850; Черняєв 1857), *гаврах* (Сементовський 1843), *гаврах* і *ховряк* (Ніколаєв 1918); Полтавська й Катеринославська губернії: *аврашка* (Дьяков 1859); придніпров'я Херсонської й Катеринославської губерній: *аврах*, *аврашка*, іноді *ховряк* (Афанасьєв-Чужбинський 1859); Чернігівська й Катеринославська губернії: *оврашка*, *аврашка* (Черняєв 1857); Запоріжчини кінця ХІХ — початку ХХ ст.: *аврах*, *оврах*, *гаврах*, *хавряшок* (Новицький 2007).

4. Південний схід і схід України (припускається): *авраг* (Awragh), *аврашка* (Awraschka) (Pallas 1831); нині там такі назви не вживають, проте й ховрахи тепер мало де відомі.

5. Слобожанщина. Слобожанщина: *єврашек* (Чернай 1853; але Паллас (Pallas 1831) схожу назву *єврашка* подає як характерну для Сибіру); Луганщина та (або) Оренбурзький край: *євражка* із синонімами *оврашка*, *євражка* (Даль 1863–1909); Харківська губернія: *оврашка*, *аврашка* (Черняєв 1857). Назву *овражек* для сірого ховраха Малоросії подають Ф. Брокгауз та І. Ефрон (1901), але В. Даль вважає цю назву хибною.

6. В огляді хребетних Криму (де ховрахи були звичайними у степових районах) О. Нікольський (Нікольській 1891) послуговується назвою *суслик*. Назву *ховрашок* дотепер вживають у степовому Криму (М. Товпинець, особ. повід.).

7. Сучасна європейська частина РФ (південь, від Дону до Аралу): *суслик* (Pallas 1831); також у В. Даля (1863–1909): *рос. єврашка м[ужск. род]. оврашка, євражка..., южн. суслик, животное из семьи хомяков, Spermophilus...; ошибочно: ... овражек, оврак...*

Картографічний аналіз

Дані про географічне поширення в Україні двох основних груп назв у ХХ ст. показано на рис. 4. Східна група назв — *(а,о)врашок* — найчастіше була вживана на позначеній території, але їхніми (напевно, молодшими) синонімами були такі назви: *оврашка*, *аврах*, *ховряк*, *овражок*, *хавряшок*, *хаврашок*, *ховрашок*, *гаврах*, *єврашка*, *ховрах*; назви *авраг* і *овражек* наводились одними та спростовувались іншими авторами.

На відміну від східної групи назв, синонімів до не менш поширеної назви *суслик* у літературі ХІХ ст. не знайдено. Однак у праці Верхратського (1908) подано форми *сусол*, *сусел*, *сусель*; очевидно, що вони були й у ХІХ ст. Також для земель Війська донського вказано *суслик* основною назвою (Черняєв 1857). Для степового Криму наведено назву *суслик* (Нікольській 1891), можемо припустити вжиток цієї назви, зважаючи на зв'язки з Росією та землями Війська донського. Для берегів Дніпра Херсонської та Запорізької областей Олександр Афанасьєв-Чужбинський²⁶ (1859) наводить назву *аврашка*, скорочено *аврах* і для деяких місцевостей — *ховряк*. Однак, для Херсонської губернії в праці Браунера (1899) наведено як основну назву *суслик* із молодшим синонімом *овражок*, *ховражок*.

²⁶ Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович (1816–1875) — український письменник, історик, фольклорист (про нього див.: Кудрицький 1997).

У доповнення до цього важливо зауважити про знахідку сучасної вернакулярної назви *су́сол* (мн. *сусли*). Про таку назву нам повідомили одеські колеги (О. Дятлова, особ. повід.), які з'ясували поширення цього варіанту в Татарбунарському районі, у селі Білолісся, заснованому приблизно в 1830–1840 рр. козаками-переселенцями із Запоріжжя. Нині це єдине відоме авторам місце, де місцеві жителі вживають (українською) назву *сусол*, навіть не *сусел*, тобто саме такий, найдавніший варіант, як вжито і в «Повісті временних літ». Назва *сусол* є, напевно, найдавнішою і є попередником пізнішої назви *суслик*, яка нині в українській мові майже втрачена і збереглася лише в окремих місцях. Наприклад, в окол. Бродів на Львівщині, де колонія відома з давніх давен, дотепер ховрахів називають *сусли́к* (Е. Різун, особ. повід.²⁷). На Тербовлянщині (Тернопілля) збереглася назва цих тварин у фонетичному варіанті *суслик* (Л. Шевчик, особ. повід.). Демінутивна форма *ховрашок* вживається старожилами у степовому Криму (М. Товпинець, особ. повід.). Усе сказане вище вказує на перекриття меж географічного поширення тієї чи іншої назви, чого й слід було очікувати.

Рис. 4. Географічні ареали двох основних груп вернакулярних назв ховрахів, відомих у працях XIX ст. стосовно України. Згодом, у працях XX ст. спостерігається панування в Україні спочатку назви «ховрашок», а згодом «ховрах»; на заході та півдні місцями зберігся номен «суслик».

Fig. 4. Geographical ranges of the two main groups of ground squirrel vernacular names known from publications related to Ukraine of the 19th century. Later, in works of the 20th century, the name "khovrashok" and later "khovrakh" dominated, while the name "suslyk" have been used locally in the west and south of the country.

Рис. 5. Ховрахи України: ховрах подільський, *Spermophilus odessanus*, з Одещини (фото С. Силантьєва) та ховрах сірий, або малий, *Spermophilus pygmaeus*, з Донеччини (фото О. Бронскова).

Fig. 5. Susliks (ground squirrels) of Ukraine: Podolian suslik, *Spermophilus odessanus*, from Odesa region (photo by S. Silantiev) and the little suslik, *Spermophilus pygmaeus*, from Donetsk region (photo by O. Bronskov).

²⁷ Колега сама не раз спостерігала ховрахів і те, як їх виливали водою діти, у 1980-х роках; тоді й почута назва, явно повідомлена дітям батьками та іншими місцевими жителями (тобто це не «книжна назва», зокрема й не запозичена з російськомовних джерел); ця колонія існує і тепер (П. Хоєцький, особ. повід.).

Назва як сутність та інтерпретація її історії в поняттях історії таксонів

Аналіз історії вжитку низки вернакулярних назв ссавців засвідчує, що кожна з тих назв, які є суто народними, а не введені у вжиток одномоментно для всієї мовної спільноти²⁸, має свою малу батьківщину, свій первинний ареал та історію поширення. Для широкоареальних видів це часто означає, що назви можуть перебувати в різних діалектних варіаціях, мати зони стабільного вжитку, зони конкуренції та історію заміщення іншими назвами. Фактично всі подібні процеси мали місце в історії називництва роду *Spermophilus*.

На думку авторів, назва *суслик* є давнішою за *ховрах* (Загороднюк & Харчук 2017). Це впливає зокрема з аналізу розподілу номенів у часі та просторі (див. табл. 1), проте процеси утвердження й поширення цієї та інших назв могли бути паралельними і відбуватися одночасно в різних регіонах. Вважаємо, що назви з етимологічної групи «суслик» були витіснені в міру зникнення самих тварин з роду *Spermophilus* на заході й півночі України; вони були замінені назвами з етимологічної групи «ховрах», яка поширилася з південного сходу.

Можна припустити, що «витоками» сучасної назви *ховрах* є Черкащина й Полтавщина, оскільки серед назв із протетичним приголосним *z(x)* до 1860 р. у літературі зафіксовано лише такі варіанти: *гаврах* — Полтавщина (Сементовський 1843), *ховрашок* та *ховрашок* — Черкащина (Шевченко 1840, 1860), *ховрах* — Полтавщина (Глібов 1853).

У першій третині ХХ ст. значного поширення набуває назва *ховрашок*, і менш поширеною є коротка форма — *ховрах*. Зокрема *ховрашок* є основною назвою в «Українській загальній енциклопедії», виданій у Станіславові (Раковський 1930–1933). Водночас зникають згадки низки назв, а саме на початкові «а» та «є», помітно рідше згадуються назви з початковим «о», а також *суслик*. У другій третині ХХ ст. витісняється з ужитку назва *суслик*, переважною у вжитку стає *ховрах*, значно рідше — *ховрашок*. У третій третині ХХ ст. назва *ховрашок* остаточно витіснена з наукової літератури, хоча в народі зберігається.

Підсумки

За кілька останніх століть відбулася суттєва трансформація української вернакулярної назви для звірів роду *Spermophilus*, нині відомих як «ховрахи». Це визначається як змінами ареалів самих ховрахів, так і змінами норм вжитку зоонімів та новими експансіями видозмінених назв на побутовому рівні та через просвіту. Найбільшими змінами стали: а) суттєве скорочення ареалу й чисельності тварин з роду *Spermophilus* на заході й півночі України, де були поширені назви з етимологічної групи «суслик»; б) майже повна втрата первинної лексики «суслик», що ми пов'язуємо як із кардинальними фрагментацією ареалу та зниженням чисельності тварин на заході й півночі, так і з роллю просвіти, яка пропагувала назви з основою «(а,є,о)врах»; в) на територіях Слобожанщини, Нижньої Наддніпрянщини, Черкащини й Полтавщини відбулося формування й подальше зникнення широкого спектра назв із твірною основою «(а,є,о)врах» та використання різноманітних формантів: додавання протетичної приголосної «г», чергування, пом'якшення, оглушення й одзвінчення звуків, суфіксальне формування демінутивів (-ашк-, -ашок, -ажок тощо); г) публікації у першій половині ХХ ст. оглядів ссавців України з використанням основних назв *ховрашок* і *ховрах*; д) стабілізація й поширення у другій половині ХХ ст. на всій території України вернакулярної назви в сучасному вигляді — *ховрах*.

Отже, нам вдалося, наскільки це було можливим, відтворити процес становлення сучасної назви *ховрах* у просторі й часі. Проведене дослідження засвідчує важливий зв'язок між поширенням тварин та їхніх назв, а також еволюцію назв разом із формуванням системи зоонімів та фонетичних норм мови. Розглянута історія назв роду *Spermophilus* (по суті родовиду «ховрах») засвідчує ключову роль інвазій/експансій/ампліфікацій та інших форм поширення та усталення зооназв, а так само видів, щодо яких ці назви застосовуються.

²⁸ Так буває тільки з назвами, які введені «декретно», через публікацію в оглядах або підручниках, для раніше невідомих видів, у т.ч. й новоописаних таксонів або для чужорідних видів (інвазивних, інтродукованих, завезених у звіринці, уведені у культуру).

Подяки

Автори щиро дякують усім, хто сприяв прогресу цього дослідження й пошуку маловідомих номенів. Наша подяка В. Корнєєву, А. Бокотею, М. Баніку, Л. Годлевській, В. Пархоменку за допомогу в бібліографічному пошуку та представлені копії важкодоступних видань. Автори вдячні О. Дятловій, О. Куснежу, Е. Різун, Л. Шевчик, М. Товпинцю за повідомлення цінних фактів про поширення назв. Наша подяка Г. Фесенкові за обговорення окремих положень цієї статті та З. Баркасі за корекції англومовних частин цієї праці.

Література • References

- Авдеева, М. Т. 2008. *Словарь украинских говоров Воронежской области: В 2 томах; Том 1: А–М*. Полигр. центр Воронежского гос. ун-та, Воронеж, 1–228.
- Avdeyeva, M. T. 2008. *Dictionary of Ukrainian dialects of the Voronezh region: in 2 volumes; volume 1: A–M*. Printing Center of Voronezh State University, Voronezh, 1–228. (In Russian)
- Афанасьев-Чужбинский. 1859. Поѣздка по низовьямъ Днѣпра. *Морской сборникъ, издаваемый Морским ученым комитетомъ*. В типографіи морскаго министерства, Санкт-петербургъ, **42** (7, ч. 3): 1–34. <https://bit.ly/2P5O7dd>
- Afanasiev-Chuzhbinskiy. 1859. A trip along the lower Dni-pro. *Maritime digest published by the Maritime scientific committee*. At the Maritime Ministry Publishing House, St. Petersburg, **42** (7, part 3): 1–34. (In Russian)
- Баллионъ, Э. Э. 1861. Опыт изслѣдованія о русскихъ названіяхъ (простонародныхъ и книжныхъ) животныхъ, водящихся въ пределахъ российской имперіи. *Матеріалы для сравнительнаго и объяснительнаго словаря и грамматики. Том V*. С.-Петербургъ, 337–360.
- Ballion, E. E. 1861. The experience of the study of the Russian names (common and bookish) of animals found within the Russian Empire. *Materials for comparative and explanatory vocabulary and grammar. Volume V*. St. Petersburg, 337–360. (In Russian)
- Банік, М. В., І. Загороднюк. 2017. Народні українські назви ссавців у праці В. Ф. Ніколаєва «Матеріали до української наукової термінології» (1918). *Праці Теріологічної школи*, **15**: 159–166.
- Banik, M. V., I. Zagorodniuk. 2017. Folk Ukrainian names of mammals in V. F. Nikolaev's work "Materials to Ukrainian scientific terminology" (1918). *Proceedings of the Theological School*, **15**: 159–166. (In Ukrainian) [CrossRef](#)
- Барабаш-Никифоров, І. І. 1928. *Нариси фауни степової Наддніпряниці*. Державне видавництво України, Дніпропетровськ, 1–158.
- Varabash-Nykyforov, I. I. 1928. *Sketches of the steppe Dnieper fauna*. State Publishing House of Ukraine, Dni-propetrovsk, 1–158. (In Ukrainian)
- Бейер, М. М. 1919. *Шануймо і бережимо свій рідний край*. Полтава, 1–16.
- Beier, M. M. 1919. *Let's honor and care our native land*. Poltava, 1–16. (In Ukrainian)
- Бессараба, І. В. 1916. *Матеріали для етнографіи Херсонської губернії*. Типогр. Имп. Ак. Наук, Петроград, 1–568.
- Bessaraba, I. V. 1916. *Materials for ethnography of the Kherson province*. Publishing House of the Imperial Academy of Sciences, Petrograd, 1–568. (In Russian)
- Білецький-Носенко, П. 1966. *Словник української мови*. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Наукова думка, Київ, 1–419.
- Biletskyi-Nosenko, P. 1966. *Dictionary of the Ukrainian language Acad. Sci. UkrSSR*. O. O. Potebnia Institute of Linguistics. Naukova Dumka, Kyiv, 1–419. (In Ukrainian)
- Білодід, І. К. (ред.). 1970–1980. *Словник української мови: в 11 томах*. АН УРСР. Інститут мовознавства. Наукова думка, Київ. (online <http://sum.in.ua/>)
- Bilodid, I. K. (ed.). 1970–1980. *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes*. Acad. Sci. UkrSSR. O. O. Potebnia Inst. of Linguistics. Naukova Dumka, Kyiv. (In Ukrainian)
- Бодянский, О. М., П. И. Шафарик. 2013. *Славянские древности*. Рипол Классик, Москва, 1–464.
- Bodianskiy, O. M., P. I. Shafaryk. 2013. *Slavic antiquities*. Ripol Classic, Moscow, 1–464. (In Russian)
- Бокшай, Е., Ю. Ревай, М. Брашчаiko. 1928. *Мадярсько-руський словарь*. Ужгород, 1–516.
- Bokshai, E., Yu. Revai, M. Brashchaiko. 1928. *The Hungarian-Ruthenian dictionary*. Uzhgorod, 1–516. (In Ukrainian)
- Болдирев, Р. В., В. Т. Коломієць, А. П. Критенко, та ін. (укл.). 1982. *Етимологічний словник української мови. Том 1*. Наукова думка, Київ, 1–631.
- Boldyriev, R. V., V. T. Kolomiets, A. P. Krytenko, et al. (comp.). 1982. *Etymological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 1*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–631. (In Ukrainian)
- Болдирев, Р. В., В. Т. Коломієць, А. П. Критенко, та ін. (укл.). 1985. *Етимологічний словник української мови. Том 2*. Наукова думка, Київ, 1–572.
- Boldyriev, R. V., V. T. Kolomiets, A. P. Krytenko, and others (compilers). 1985. *Etymological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 2*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–572. (In Ukrainian)
- Болдирев, Р. В., В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова та ін. (укл.). 1989. *Етимологічний словник української мови. Том 3*. Наукова думка, Київ, 1–552.
- Boldyriev, R. V., V. T. Kolomiets, T. B. Lukinova, et al. (comp.). 1989. *Etymological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 3*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–552. (In Ukrainian)
- Болдирев, Р. В., В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова та ін. (укл.). 2006. *Етимологічний словник української мови. Том 5*. Наукова думка, Київ, 1–704.
- Boldyriev, R. V., V. T. Kolomiets, T. B. Lukinova, and others (compilers). 2006. *Etymological dictionary of the Ukrainian language. Vol. 5*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–704. (In Ukrainian)
- Браунер, А. 1899. *О вредных и полезных животных Херсонской губернии*. Типо-Литография М. И. Ковалева, Херсонь, 1–17.
- Braunier, A. 1899. *About harmful and useful animals of the Kherson province*. M. I. Kovalev Publishing House, Kherson, 1–17. (In Russian)
- Браунер, А. 1923. *Сельско-хозяйственная зоология*. Гос. изд-во Украины, Харьков, 1–436.
- Braunier, A. 1923. *Agricultural zoology*. State Publishing House of Ukraine, Kharkov, 1–436. (In Russian)
- Брокгауз, Ф. А., И. А. Ефронь. 1901. *Энциклопедический словарь. Том XXXII*. Типография Акц. Общ. «Издательское дѣло» (И. А. Ефрона). С.-Петербургъ, 1–499.
- Brokhauf, F. A., I. A. Efron. 1901. *Encyclopedic dictionary. Volume XXXII*. Printing house of joint-stock company "Publishing" (I. A. Efron). St. Petersburg, 1–499. (In Russian)
- Бронсков, А., В. Тимошенко. 2010. Распространение и численность суслика малого (*Spermophilus pygmaeus*) в Донецкой области. *Праці Теріологічної Школи*, **10**: 107–114.
- Bronskov, A., V. Tymoshenkov. 2010. The distribution and

- abundance of susliks *Spermophilus pygmaeus* in Donetsk region. *Proceedings of the Theriological School*, 10: 107–114. (In Russian) [CrossRef](#)
- Вацеба, Р. 2015. Етнополітична структура південного Поляб'я наприкінці VIII — в першій третині X ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*, 4: 7–21.
- Vatseba, R. 2015. Ethnopolitical structure of southern Polyabia at the end of VIII — in the first third of X century. *The problems of the history of Central and Eastern Europe*, 4: 7–21. (In Ukrainian)
- Верхратський, І. 1877. *Знадоби до словаря южнорусского*. 3 печатні товариства ім. Шевченка, Львів, 1–88. <https://bit.ly/2MvPobl>
- Verkhratskyi, I. 1877. *Useful things to the dictionary of South Ruthenian*. From the Printing of Shevchenko Society, Lviv, 1–88. (In Ukrainian)
- Верхратський, І. 1864. *Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної і замітка о волоській-павуку*. Печатня М. Ф. Поремби, Львів, 1–18.
- Verkhratskyi, I. 1864. *Basics for compilation of nomenclature and terminology for vernacular nature descriptions, with note on Lycosa singoriensis*. Printed by M. F. Porremba, Lviv, 1–18. (In Ukrainian)
- Верхратський, І. Г. 1869. *Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної*. Випуск 2. Тип. Ін-та Ставропиг. Під зарядом С. Гучковського, Львов, 1–40. <http://bit.ly/2ovZcU6>
- Verkhratskyi, I. H. 1869. *Compiling of natural and traditional nomenclature and terminology*. Issue 2. Typography of the Stauropeion Institute. Lviv, 1–40. (In Ukrainian)
- Верхратський, І. 1908. *Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом*. Львів, 1–84.
- Verkhratskyi, I. 1908. *New useful things to the natural vernacular nomenclature and terminology, collected among people*. Lviv, 1–84. (In Ukrainian)
- Верхратський, І. 1922. *Зоологія на низькі класи середніх шкіл*. Після четвертого видання переробив М. Мельник. Українська книгарня і антикварія, Львів, 1–189.
- Verkhratskyi, I. 1922. *Zoology for primary classes of secondary schools*. After the fourth edition revised by Mykola Miller. Ukrainian Bookstore and Antique, Lviv, 1–189. (In Ukrainian)
- Веселовский, С. Б. 1974. *Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии*. Наука, Москва, 1–382.
- Viesielovskii, S. B. 1974. *Onomasticon. Old Ruthenian names, nicknames and surnames*. Nauka, Moscow, 1–382 (In Russian)
- Винниченко, В. 1919. *Твори. Т. 9: Босяк*. Дзвін, Відень, 1–247.
- Vynnychenko, V. 1919. *Works. Vol. 9: Tramp*. Dzvin, Vienna, 1–247. (In Ukrainian)
- Волянь, В. А. 1852. *Началное основаніе Зѣтрословія*. Вѣдѣнь, 1–236.
- Volian, V. A. 1852. *Initial foundation of theriology*. Vienna, 1–236. (in Ruthenian)
- Глібов, Л. 1872. *Лисиця і Ховрах*. Байки Леоніда Глібова. Черніговь, 1–123. (Першодрук: Черніговські губернські вѣдомости 1853). <https://bit.ly/2MAJlsp>
- Hlibov, L. 1872. *Fox and suslik. The fables of Leonid Glibov*. Chernihiv, 1–123. (In Ukrainian)
- Голоскевич, Г. 1929. *Правописний словник*. Харків, 1–628.
- Holoskevych, H. 1929. *Spelling dictionary*. Kharkiv, 1–628. (In Ukrainian)
- Горпинич, В. О., В. В. Лобода, Л. Т. Масенко. 1977. *Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя*. Наукова думка, Київ, 1–192.
- Horpynych, V. O., V. V. Loboda, L. T. Masenko. 1977. *Own names and toponymic formations of the Ingul-Bug inter-rivers*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–192. (In Ukrainian)
- Гринченко, Б. 1997. *Словарь української мови: в 4 томах*. Довіра — Рідна мова, Київ, Том А–Н. 1–578; Том О–Я. 1–564. (Репр. вид. 1907 р.). <https://bit.ly/2Jpw37Q>
- Hrinchenko, B. 1997. *Dictionary of Ukrainian: in 4 volumes*. Dovira — Ridna mova, Kyiv, Volume A–N. 1–578; Tom O–Ya. 1–564. (1907 reprint). (In Ukrainian)
- Грушевський, М. 1923. *Історія української літератури. Том 1*. Київ, Львів, 1–360.
- Hrushevskiy, M. 1923. *History of Ukrainian literature. Volume 1*. Kyiv, Lviv, 1–360. (In Ukrainian)
- Грушевський, М. 1928. *Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали*. Держ. вид-во України, Київ, 1–550.
- Hrushevskiy, M. 1928. *Chernihiv and the North Left-bank Ukraine. Surveys, studies, materials*. State Publishing House of Ukraine, Kyiv, 1–550. (In Ukrainian)
- Грушка, Д. Ів. 1899. *Двічі охрещена, повість з часів кріпацтва*. Літературно-науковий вісник. Книжка XII. Львів, 282–308.
- Hrushka, D. Iv. 1899. *Twice baptized, a story from the time of serfdom. Literary and scientific bulletin. Book XII*. Lviv, 282–308. (In Ukrainian)
- Даль, В. 1998. *Толковый словарь живого великорусского языка. Современное написание слов*. Цитадель, Москва (Толковый словарь В. Даля. On-line <http://slovardalja.net>). [На основе: 1863–1866 (1-е изд.), 1880–1882 (2-е изд.), 1903–1909 (3-е изд.)]. <https://bit.ly/2MYc43l>
- Dal, V. *Explanatory dictionary of living Russian language. Modern spelling of words*. Citadel Publishing House, Moscow [Based on: 1863–1866 (1st ed.), 1880–1882 (2nd ed.), 1903–1909 (3rd ed.)]. (In Russian)
- Дзендзелівський, Й. 1984. *Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови*. Київ, 1–308.
- Dzendselivskiy, Y. 1984. *A program for collecting of materials into a lexical atlas of the Ukrainian language*. Kyiv, 1–308. (In Ukrainian)
- Дубровський, В. Г. 1918. *Словник московсько-український*. Рідна мова, Київ, 1–542.
- Dubrovskiy, V. H. 1918. *Dictionary Moscovian-Ukrainian*. Ridna Mova, Kyiv, 1–542. (In Ukrainian)
- Дьяков, И. Г. 1859. *Константиноградский Округъ Полтавской Губерніи. Труды Императорскаго вольнаго экономического общества*. С. Петербург, Том 1: 59–63. <https://bit.ly/2MwLKhQ>
- Diakov, I. H. 1859. *Konstantinograd District of the Poltava Province. Proceedings of the Imperial free economic society*. St. Petersburg, Volume 1: 59–63. (In Russian)
- Жарський, Е. 1938. *Тварини. Географія українських і сусідніх земель*. За ред. В. Кубійовича. Львів, 239–250. (Факсимільне перевидання. Обереги, Київ 2005).
- Zharskyi, E. 1938. *Animals. Geography of Ukrainian and adjacent lands*. Edited by V. Kubyovych. Lviv, 239–250. (Facsimile reissue. Charms, Kyiv 2005). (In Ukrainian)
- Желеховський, Є., С. Недільський. 1886. *Малоруско-німецький словар: Том 2*. Львів, 1–1118.
- Zhelekhovskiy, Ye., S. Nedil'skiy. 1886. *Ukrainian-German dictionary: Volume 2*. Lviv, 1–1118. (In Ukrainian)
- Жовтобрюх, М. А., Б. М. Кулик. 1965. *Курс сучасної української літературної мови. I частина*. Радянська школа, Київ, 1–424.
- Zhovtobriukh, M. A., B. M. Kulyk. 1965. *The course of modern standard Ukrainian language. Part I. Radianska shkola*, Kyiv, 1–424. (In Ukrainian)
- Жовтобрюх, М. А., В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко. 1979. *Історія української мови: Фонетика*. Наукова думка, Київ, 1–367.
- Zhovtobriukh, M. A., V. M. Rusanivskiy, V. H. Skliarenko.

1979. *History of Ukrainian: Phonetics*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–367. (In Ukrainian)
- Загорня, М. 1891. *Лѣкаръ Исаакъ. Справедлива подѣя*. Просвѣта, Львовъ, 1–37. <https://bit.ly/2qwAn00>
- Zahornia, M. 1891. *Doctor Isaac. The real event*. Prosvita, Lviv, 1–37. (In Ukrainian)
- Загороднюк, І. 1999. Контрольний список теріофауни України. *Ссавці України під охороною Бернської конвенції*. За ред. І. В. Загороднюка. Ін-т зоол. НАН України, Київ 202–210. (Серія: Праці Теріологічної Школи; Вип. 2).
- Zagorodniuk, I. 1999. Checklist of mammal fauna of Ukraine. *Mammals of Ukraine protected by the Berne Convention*. Ed. by I. Zagorodniuk. Institute of Zoology, NAS of Ukraine, Kyiv 202–210. (Series: Proceedings of the Theriological School; Issue 2). (In Ukrainian)
- Загороднюк, І. В. 2002. Таксономія і номенклатура немишовидних гризунів фауни України. *Збірник праць зоологічного музею*, **40**: 147–185.
- Zagorodniuk, I. V. 2009. Taxonomy and nomenclature of the non-Muroidea rodents of Ukraine. *Proceedings of the Zoological Museum*, **40**: 147–185. (In Ukrainian)
- Загороднюк, І. В., І. Г. Ємельянов. 2012. Таксономія і номенклатура ссавців України. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **10**: 5–30. <https://goo.gl/INTXFp>
- Zagorodniuk, I. V., I. H. Yemelianov. 2012. Taxonomy and nomenclature of mammals of Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **10**: 5–30. (In Ukrainian)
- Загороднюк, І., С. Харчук. 2017. Українська зооніміка та взаємний вплив наукових і вернакулярних назв ссавців. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **15**: 37–66.
- Zagorodniuk, I., S. Kharchuk. 2017. The Ukrainian zoonymics and the mutual influence of scientific and vernacular names of mammals. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **15**: 37–66. (In Ukrainian) [CrossRef](#)
- Загороднюк, І. 2021. Ховрахи війни (з історії зоологічних колекцій Академії наук у Києві). *Наукові записки Державного природознавчого музею*, **37**. (У друку)
- Zagorodniuk, I. 2021. Susliks of war (from the history of zoological collections of the Academy of Sciences in Kyiv). *Proceedings of the State Natural History Museum (Lviv)*, **37**. (In print). (In Ukrainian)
- Залески, Б. 1861. *Думы та думки*. Типом Михаила Диковского, Перемышль, 1–91. <https://bit.ly/2MWUeM>
- Zalesky, B. 1861. *Dumy and thoughts*. Mikhail Dikovsky's print, Peremysyl, 1–91. (In Russian)
- Іваницький, С., Ф. Шумлянський. 1918. *Російсько-український словник*. Видання відділу народної освіти Подільської Губерніяльної Народної Управи, Вінниця, Том 1: 1–266; Том 2: 1–250.
- Ivanytskyi, S., F. Shumlianskyi. 1918. *Russian-Ukrainian dictionary*. Publication of the Department of Public Education of Podilskyi Provincial People's Administration, Vinnytsia, Volume 1: 1–266; Volume 2: 1–250. (In Ukrainian)
- Івановъ, П. В. 1907. *Жизнь и повѣрья крестьянъ Купянскаго уѣзда, Харьковской губерніи*. Печатное Дѣло. Харьковъ, 1–228.
- Ivanov, P. V. 1907. *Life and beliefs of the peasants of the Kupiansk district, Kharkov province*. Printed matter. Kharkiv, 1–228. (In Ukrainian)
- Ізюмов, О. (укл.). 1930. *Російсько-український словник*. Четверте видання. Харків, Київ, 1–626.
- Iziimov, O. (compiler). 1930. *Russian-Ukrainian dictionary*. Fourth edition. Kharkiv, Kyiv, 1–626. (In Ukrainian)
- Калмыков, И. Х., Р. Х. Керейтов, А. И.-М. Сикалиев. 1988. *Ногайцы: Историко-этнографический очерк*. Ставропольское кн. изд-во (Карачаево-Черкесское отд.), Черкесск, 1–232.
- Kalmykov, I. Kh., R. Kh. Kereitov, A. I.-M. Sikalsev. 1988. *Nogais: Historical and ethnographic essay*. Stavropol Book Publishing House (Karachay-Cherkess Department), Cherkessk, 1–232. (In Russian)
- Карабута, О. 2015. Структурно-дериваційні типи зоолемем: неморфологічний спосіб творення. *Науковий вісник Херсонського національного університету. Серія Лінгвістика*, **22**: 24–27. <https://bit.ly/2WcP12h>
- Karabuta, O. 2015. Structural-derivative types of zoolexemes: a non-morphological method of creation. *Scientific Proceedings of the Kherson National University. Linguistics Series*, **22**: 24–27.]
- Кесслер, К. Ф. 1850. Животные млекопитающія. *Труды Комисіи... для описанія губерній Кіевскаго учебнаго округа*. Киев, 1–88. (Серія: Естеств. исторія губерній Кіевск. уч. округа. Том 1). <https://bit.ly/2MyHiyV>
- Kessler, K. F. 1851. *Animals mammals. Proceedings of the Committee for the description of the provinces of the Kyiv educational district*. Kyiv, 1–88. (Series: Natural History of the Provinces of the Kyiv Educational District. Vol. 1). (In Russian)
- Кміцкевич, В., В. Спілка. 1912. *Німецько-український словар*. Чернівці, 1–672.
- Kmitsykevych, V., V. Spilka. 1912. *German-Ukrainian dictionary*. Chernivtsi, 1–672. (In Ukrainian)
- Кованько, С. И. 1857. *Описание Харьковской губерніи: Хорография*. Харьковъ, 1–51. <https://bit.ly/35NBnh3>
- Kovanko, S. I. 1857. *Description of the Kharkov province: Horography*. Kharkov, 1–51. (In Russian)
- Корнєєв, О. П. 1952. *Визначник звірів УРСР*. Радянська школа, Київ, 1–216.
- Korneev, O. P. 1952. Key to the mammals of the USSR. *Radianska shkola*, Kyiv, 1–216. (In Ukrainian)
- Корнєєв, О. П. 1965. *Визначник звірів УРСР. Видання друге*. Радянська школа, Київ, 1–236.
- Korneev, O. P. 1965. *Key to the mammals of the USSR*. 2nd ed. Radianska shkola, Kyiv, 1–236. (In Ukrainian)
- Коробченко, М. А. 2011. Статус сліпаків як мисливських видів та його зміни за останні 100 років. *Науковий вісник НУБіП України. Серія: лісівництво та декоративне садівництво*, **164** (3): 108–117. <https://goo.gl/mbMLVw>
- Korobchenko, M. A. 2011. Status of mole-rats as hunting mammals and its changes during last 100 years. *Scientific Bulletin of NULES of Ukraine. Series: Forestry and Ornamental Horticulture*, **164** (3): 108–117. (In Ukrainian)
- Коробченко, М. 2016. Євдокія Решетник (1903–1996) — видатна постать в історії академічної зоології та екології в Україні. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **14**: 136–146. <https://goo.gl/Kc282V>
- Korobchenko, M. 2016. Evdokia Reshetnyk (1903–1996) — an outstanding figure in the history of academic zoology and ecology in Ukraine. *Proceedings of the National Museum of Natural History*, **14**: 136–146. (In Ukrainian) [CrossRef](#)
- Косач, Ю. 1943. *Рубікон Хмельницького*. Укр. видавництво, Краків, Львів, 1–272.
- Kosach, Yu. 1943. *Khmelnitsky's rubicon*. Ukr. Publishing House, Krakow, Lviv, 1–272. (In Ukrainian)
- Крашенинников, С. 1786. *Описание земли Камчатки. Том 1*. С. Петербургъ, 1–438. <https://bit.ly/33LPJg8>
- Krashenyynnikov, S. 1786. *Description of the land of Kamchatka. Volume 1*. S. Petersburg, 1–438. (In Russian)
- Кретчмер, М. А. 1888. Воспоминанія. *Историческій вѣстник*, Том. 32. Типографія А. С. Суворина, С.-Петербургъ, 1–848. <https://bit.ly/33LuyuH>
- Kretchmer, M. A. 1888. Memories. *Historical Herald*, Tom. 32. Typography of A. S. Suvorin, S.-Petersburg, 1–848. (In Russian)
- Кризов, П. А. 1936. Географічне поширення шкідливих гризунів УССР. *Збірник праць зоологічного музею (Київ)*,

- 16: 33–91.
Kryzhov, P. A. 1936. Geographical distribution of harmful rodents of the UKSSR. *Proceedings of the Zoological Museum (Kyiv)*, 16: 33–91. (In Ukrainian)
- Кримський, А. (гол. ред.). 1924–1933. *Російсько-український академічний словник. А–П*. Червоний шлях, Харків, 1–2550.
- Krymskyi, A. (ed.). 1924–1933. *Russian-Ukrainian academic dictionary. A–P*. Chervonyi shliakh, Kharkiv, 1–2550. (In Ukrainian)
- Кропивницький, М. Л. 1894. *Повный сборный творивъ. Выдана третья*. Типографія М. Варшавчика, Харьков, 1–384.
- Kropyvnyckyj, M. L. 1894. *A complete collection of works. The third edition*. Typography of M. Varshavchik, Kharkov, 1–384. (In Ukrainian)
- Кубійович, В. (гол. ред.). 1970. *Енциклопедія українознавства. Том 6 (Перемисьль — Пришівщина)*. Наукове Товариство ім. Шевченка, Париж, Нью-Йорк 2000–2400. <https://bit.ly/361ZHVY>
- Kubiiiovych, V. (editor-in-chief). 1970. *Encyclopedia of Ukrainian studies. Volume 6 (Peremyshl — Priashiv Region)*. Shevchenko Scientific Society, Paris, New York 2000–2400. (In Ukrainian)
- Кудрицький, А. В. 1997. *Мистецтво України: біографічний довідник*. Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, Київ, 1–700. ISBN 588500-042-5
- Kudrytskyi, A. V. 1997. *Art of Ukraine: a biographical guide*. Ukrainian Encyclopedia named after M. P. Bazhan, Kyiv, 1–700. (In Ukrainian)
- Литвинникова, О. І., М. А. Алексеєнко, Л. І. Головіна. 2008. *Словарь словообразовательных синонимов русской народной речи*. Елецкий гос. университет им. И. А. Бунина, 1–304. <https://bit.ly/32zv7HU>
- Litvinnikova, O. I., M. A. Alekseenko, L. I. Holovina. 2008. *Dictionary of word-building synonyms of Russian folk speech*. Elets State University named after I. A. Bunin, 1–304. (In Russian)
- Літопис... 1908. *Літопис по іпатієвському списку. Изборник (веб-сайт)*. <http://izbornyik.org.ua/ipatlet/ipat.htm> [за: Полное собрание русских летописей. Томъ 2: Ипатьевская летопись. Издание второе. С.-Петербургъ. Типографія М. А. Александрова, I–XVI, 938 стлб., 1–87.]
- Chronicle ... 1908. *Complete collection of Ruthenian chronicles. Volume 2: Hypatian Codex. Second edition*. St. Petersburg. Typography of M. A. Alexandrov, 1–87. (In Old Ruthenian)
- Літопис... 1989. *Літопис руський [за Іпатіївським списком]*. Переклад з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Дніпро, Київ, I–XVI + 1–591. ISBN 5-308-00052-2. <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>
- Chronicle ... 1989. *Ruthenian Chronicle (Hypatian Codex)*. Translation from the Old Ruthenian by L. E. Makhnovets; Ed. O. V. Mishanych. Dnipro, Kyiv, XVI + 1–591. (In Ukrainian)
- Мариниченко, В. Г. 1958. Мова байок Л. Глібова. *Українська мова в школі*, № 4: 22–29. <https://goo.gl/d4K6mN>
- Marynychenko, V. H. 1958. The language of L. Glibov's fables. *Ukrainian Language at School*, No. 4: 22–29. (In Ukrainian)
- Маркевич, О. П., К. І. Татарко. 1983. *Російсько-українсько-латинський зоологічний словник: термінологія і номенклатура*. Наукова думка, Київ, 1–412.
- Markevych, O. P., K. I. Tatarko. 1983. *Russian-Ukrainian-Latin zoological dictionary: Terminology and nomenclature*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–412. (In Ukrainian)
- Мигулін А. А. 1917. *Млекопитающие Харьковской губернии*. Харьков, 1–74.
- Mihulin A. A. 1917. *Mammals of the Kharkov province*. Kharkov, 1–74. (In Russian)
- Мигулін, О. О. 1938. *Звірі УРСР (матеріали до фауни)*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–426.
- Myhulin, O. O. 1938. *Mammals of Ukrainian RSR (Materials to Fauna)*. Acad. Sci. of USSR Press, Kyiv, 1–426. (In Ukrainian)
- Михайличенко, В. В., М. О. Борзенко, В. Л. Жигальцева. 2008. *Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Луганська область*. Янтар, Луганськ, 1–918. <https://bit.ly/2MyXpwE>
- Mykhailychenko, V. V., M. O. Borzenko, V. L. Zhyhaltseva. 2008. *National book of remembrance for victims of the 1932–1933 Holodomor in Ukraine. Lugansk region*. Yantar, Lugansk, 1–918. (In Ukrainian)
- Михалевич, В. 1862. *Обозрѣніе мѣстныхъ животныхъ. В кн.: Михалевич, В. Матеріали для Географіи и Статистики Россіи*. Воронежская Губернія. Санктпетербургъ, 86–87. <https://bit.ly/33S2Uwi>
- Mikhalevich, V. 1862. Review of local animals. In the book: Mikhalevich, V. *Materials for Geography and Statistics of Russia*. Voronezh Province. St. Petersburg, 86–87. (In Russian)
- Михальчук, К., А. Крымский. 1910. *Программа для собиранія особенностей малорусскихъ говоровъ*. Тип. Имп. Академіи наук, 1–163.
- Mikhalechuk, K., A. Krymskii. 1910. *The program for collecting features of Ukrainian dialects*. Printing house of the Imperial Academy of Sciences, 1–163. (In Russian)
- Молодченко, А. (ред.). 1887. *Веселка. Літературна збірка*. Друкарня Товариства імені Шевченка, Львів, 1–211. <https://bit.ly/32yUA4d>
- Molodchenko, A. (editor). 1887. *Rainbow. Literary collection*. Shevchenko Society Printing House, Lviv, 1–22. (In Ukrainian)
- Народное... 1901. *Народное хозяйство. Том 2, Выпуск 5*. СПб. <https://bit.ly/32BPFP0>
- National ... 1901. *National economy. Volume 2, Issue 5*. St. Petersburg. (In Russian)
- Надель-Червинская, М., П. Червинский. 2013. *Энциклопедический мир Владимира Даля: Книга вторая. Дикie звери. Том 1, Часть 1*. Изд. 2-е, испр. и дополн. Издательство «Крок» Тернополь, 1–396. ISBN 978-617-692-069-4
- Nadel-Chervinskai, M., P. Chervinskii. 2013. *Encyclopedic world of Vladimir Dal: Book 2. Wild animals. Volume 1, Part 1. 2nd edition, rev. and add.* Publishing house "Krok" Ternopil, 1–396. (In Russian)
- Нечуй-Левицький, І. С. 1968. В концерті. В кн.: *Нечуй-Левицький, І. С. Зібрання творів у десяти томах. Том 10*. Наукова думка, Київ, 120–135.
- Nechui-Levytskyi, I. S. 1968. In concert. In: *Nechui-Levytskyi, I. S. Collection of works in ten volumes. Volume 10*. Naukova Dumka, Kyiv, 120–135. (In Ukrainian)
- Ніковський, А. 1927. *Словник українсько-російський*. 1-е видання 1926, 2-е вид. Горно, Київ, 1–864.
- Nikovskiy, A. 1927. *Dictionary Ukrainian-Russian*. 1st edition. 1926, 2nd edition. Gorno, Kyiv, 1–864. (In Ukrainian)
- Никольскій, А. М. 1891. Позвоночныя животныя Крыма. *Записки Императорской Академіи Наукъ*, № 4. 1–484.
- Nykolskii, A. M. 1891. *Vertebrate animals of Crimea*. Notes of the Imperial Academy of Sciences, No. 4. 1–484. (In Russian)
- Ніколаєв, В. Ф. 1918. *Назви звірів, птахів, комах та інших животин*. Музей Полтавської губерньської народної управи. Електр. друк. Я. Е. Брауде, Полтава, 1–60. (Матеріали до термінології по природознавству. Част. 1).
- Nikolayev, V. F. 1918. *Names of animals, birds, insects and other animals*. Museum of the Poltava District Provincial People's Council, Poltava, 1–60. (Series: Materials for Terminology in the Natural Sciences. Part I). (In Ukrainian)

- Німчук, В. 1992. Давньоруська спадщина в лексичі української мови. Наукова думка, Київ, 1–412.
- Nimchuk, V. 1992. *Old Ruthenian heritage in the vocabulary of the Ukrainian language*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–412. (In Ukrainian)
- Новицький, Я. П. 1907. Малороссийская и запорожская старина в памятниках устного народного творчества. Александровск.
- Novytskyi, Ya. P. 1907. *Little Russian and Zaporizhian antiquities in the monuments of oral folk art*. Alexandrovsk. (In Russian)
- Новицький, Я. 2007. Яків Новицький. Твори у 5 томах. ТанDEM-У, Запоріжжя, 1–507. <https://bit.ly/2BuyNib>
- Novytskyi, Ya. 2007. *Jacob Novytskyi. Works in 5 volumes*. Tandem-U, Zaporizhia, 1–507. (In Ukrainian)
- Огнев, С. И. 1947. Грызуны (продолжение). АН СССР, Москва, Ленинград, 1–812. (Серия: Звери СССР и прилежащих стран; Том 5).
- Ohnev, S. I. 1947. *Rodents (continuation)*. USSR Academy of Sciences, Moscow, Leningrad, 1–812. (Series: Animals of the USSR and surrounding countries; Vol. 5). (In Russian)
- Осьмачка, Т. 1951. План до двору. Видавництво Українського Канадського Легіону, Торонто, 1–184.
- Osmachka, T. 1951. *Plan to the yard*. Publisher of the Ukrainian Canadian Legion, Toronto, 1–184. (In Ukrainian)
- Павлинов, И. Я., А. А. Лисовский (ред.). 2012. Млекопитающие России: систематико-географический справочник. Тов-во научных изданий КМК, Москва, 1–604. (Сб. тр. Зоол. муз. МГУ; Том 52) <https://bit.ly/2WcFJIV>
- Pavlinov, I. Ya., A. A. Lisovsky (Eds). 2012. *The mammals of Russia: a taxonomic and geographic reference*. KMK Scientific Press, Moscow, 1–604. (Archives of Zool. Mus. of Moscow Univ.; Vol. 52). (In Russian)
- Паночіні, С. 1931. Словник біологічної термінології. НДІ мовознавства ВУАН. Держ. вид-во Радянська школа, Харків, 1–89. (Серія практичних словників. Матеріали до української термінології та номенклатури; Вип. 4).
- Papocchini, S. 1931. *Dictionary of biological terminology*. Research Institute of Linguistics VUAN Radianska shkola, Kharkiv, 1–89. (Series of Practical Dictionaries. Materials for Ukrainian Terminology and Nomenclature; Vol. 4). (In Ukrainian)
- Пастернак, Я. 1961. *Archaeology of Ukraine*. Наукове товариство ім. Шевченка, Торонто, Канада, 1–790.
- Pasternak, Ya. 1961. *Archaeology of Ukraine*. Shevchenko Scientific Society, Toronto, Canada, 1–790. (In Ukrainian)
- Пешев, Ц. 2004. *Mammalia*. Акад. изд-во «Проф. Марин Дринов», София, 323–327. (Фауна на България; Том 27).
- Peshev, Ts. 2004. *Mammalia*. Academic Publishing House "Prof. Marin Drinov", Sofia, 323–327. (Fauna of Bulgaria; Volume 27). (In Bulgarian)
- Пискунов, Ф. 1882. Словник живої народної, письменною і актові мови руських ювічань Російської і Австрійсько-Венгурської цесарії. Изд. 2-е. Київ, 1–304. <https://goo.gl/yEUvzE>
- Piskunov, F. 1882. *Dictionary of live and national, written and act languages of ruthenian southerners of Russian and Austrian-Hungarian caesars*. 2nd Ed. Kyiv, 1–304. (In Ukrainian)
- Півторак, Г. П., О. Д. Пономарів, І. А. Стоянов, О. Б. Ткаченко, А. М. Шамова (уклад.). 2012. Етимологічний словник української мови. Том 6. Наукова думка, Київ, 1–568.
- Pivtorak, G. P., O. D. Ponomariy, I. A. Stoyanov, [et al.] (compilers). 2012. *The etymological dictionary of the Ukrainian language*. Vol. 6 (U-Ya). Naukova Dumka, Kyiv, 1–568. (In Ukrainian)
- Підоплічка, І. 1925. Новый сусликовый самолет. Бюлетень Київської станції захисту рослин від шкідників, 5: 29–31.
- Pidoplichka, I. 1925. New suslik's trap. Bulletin of the Kyiv Pest Control Station, 5: 29–31. (In Ukrainian)
- Підоплічка, І. 1928. До біології хом'яка (*Cricetus cricetus* L.). Вісник природознавства, № 1: 23–36.
- Pidoplichka, I. 1928. To the biology of the hamster (*Cricetus cricetus* L.). *Bulletin of Natural Science*, № 1: 23–36. (In Ukrainian)
- Підоплічка, І. Г. 1930. Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу та значіння окремих груп у с.-господарстві. Київ, 1–81. (Серія: Київська крайова с.-г. дослідна станція, [Праці], Вип. 63).
- Pidoplichka, I. H. 1930. *Harmful rodents of the Right-bank Ukrainian Forest Steppe and the importance of individual groups in agriculture*. Kyiv, 1–81. (Series: Kyiv Regional Agricultural Research Station [Proceedings], Issue 63). (In Ukrainian)
- Підоплічка, І. Г. 1931. Копальний оренбурзький ховрах (*Citellus rufescens*) на Україні. Збірник пам'яті акад. П. А. Тутковського. Том 2. Київ, 91–103.
- Pidoplichka, I. H. 1931. Fossorial Orenburg suslik (*Citellus rufescens*) in Ukraine. *Article collection in Memory of Acad. P. A. Tutkovsky*. Volume 2. Kyiv, 91–103. (In Ukrainian)
- Підоплічка, І. Г. 1937. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 р.р. Збірник праць Зоологічного музею (Київ), 19: 101–170.
- Pidoplichka, I. H. 1937. Results of the 1924–1935 pellet survey. *Proceedings of the Zoological Museum (Kyiv)*, 19: 101–170. (In Ukrainian)
- Покорный, А. 1874. Зоология съ образками для низшихъ классовъ среднихъ школъ. Перевъвъ на рускій языкъ М. Поляньскій. Книгопечатня Богеміи, Прага, 1–388.
- Pokorny, A. 1874. *Zoology with drawings for the lower classes of secondary schools*. Translated into Ruthenian by M. Polyansky. Prague, 1–388. (In Ukrainian)
- Полное.... 1908. Полное Собрание Русскихъ Лѣтописей. Том 2. Приложение. Разночтения из Ермолаевского списка. СПб., 1–20. <https://bit.ly/2HKyBSN>
- The Complete .... 1908. *The complete collection of Ruthenian chronicles*. Volume 2. Application. Variations from the Ermolaevsky Copy. St. Petersburg, 1–20. (In Russian)
- Полонський, Х. 1928. Словник природничої термінології. Державне видавництво України, 1–262.
- Polonsky, X. 1928. *Dictionary of Natural Terminology*. State Publishing House of Ukraine, 1–262. (In Ukrainian)
- Раковский, І. (гол. ред.). 1930–1933. Українська загальна енциклопедія. Том III. Рідна школа, Львів, Станіславів, Коломия, 1–1422.
- Rakovsky, I. (ed.). 1930–1933. *Ukrainian general encyclopedia*. Volume III. Ridna shkola, Lviv, Stanislaviv, Kolomyia, 1–1422. (In Ukrainian)
- Редько, Ю. К. 1966. Сучасні українські прізвища. Наукова думка, Київ, 1–216.
- Redko, Yu. K. 1966. *Modern Ukrainian surnames*. Naukova Dumka, Kyiv, 1–216. (In Ukrainian)
- Решетник, Є. Г. 1948. Систематика і географічне поширення ховрахів (*Citellus*) в УРСР. Труды Інституту зоології АН УРСР (Київ), 1: 84–113.
- Reshetnik, Ye.G. 1948. Systematics and geographic distribution of susliks in the Ukrainian SSR. *Proceedings of the Institute of Zoology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR*. Kyiv, Vol. 1: 84–113. (In Ukrainian)
- Родионова, І. В. 2007. К изучению процесса аттракции с участием отантропонимических дериватов (на материале русских народных говоров). *Этимология 2003–2005*. Под ред. Ж. Ж. Варбота. Инст. русск. языка РАН. Наука, Москва, 197–209. <https://bit.ly/2TNHtJr>
- Rodionova, I. V. 2007. To the study of attraction process with participation of derivatives derived from anthroponyms (based on Russian folk dialects). *Etymology 2003–2005*. Ed.

- by Zh. Zh. Varbot. Inst. Russ. Language RAS. Nauka Press, Moskva, 197–209.
- Романюк, М. М., М. В. Галушко. 2001. *Українські часописи Львова 1848–1939. Том 1: 1848–1900*. Львів, 1–741. <https://bit.ly/2W1GtSE>
- Romaniuk, M. M., M. V. Halushko. 2001. *Ukrainian magazines of Lviv 1848–1939. Volume 1: 1848–1900*. Lviv, 1–741. (In Ukrainian)
- Рудницький, С. 1921. *Україна — наш рідний край*. Коротка географія. Львів, 1–128.
- Rudnytskyi, S. 1921. *Ukraine is our home country*. Brief Geography. Lviv, 1–128. (In Ukrainian)
- Рудь, М. 2011. Етнополітичні процеси на Полаб'ї у VI–VIII ст. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія Історія*, **106**: 48–51.
- Rud, M. 2011. Ethnopolitical processes in Polabia in VI–VIII centuries. *Proceedings of the Taras Shevchenko National University of Kyiv, History Series*, **106**: 48–51. (In Ukrainian)
- Риттих, А. Ф. 1885 (2013). *Славянский мир*. Варшава, переиздание Москва, 1–414. <https://goo.gl/HepTAZ>
- Rittikh, A. F. 1885 (2013). *Slavic world*. Warsaw, reprint Moscow, 1–414. (In Russian)
- Сабалдир, Г. 1926. *Практичний українсько-російський словник*. Час, Київ, 1–436.
- Sabaldyr, H. 1926. *Practical Ukrainian-Russian dictionary*. Chas, Kyiv, 1–436. (In Ukrainian)
- Савченко, Л. 1923. *Практичний українсько-російський словник*. Державне видавництво України, Київ, 1–272.
- Savchenko, L. 1923. *Practical Ukrainian-Russian dictionary*. State Publishing House of Ukraine, Kyiv, 1–272. (In Ukrainian)
- Сагаровський, А. А. 2010. *Матеріали до Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)*. Випуск 1. А – Об'ясняється. ОВВ НМЦ ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1–296.
- Saharovskiy, A. A. 2010. *Materials for the Dialectic dictionary of the Central Sloboda Ukraine (Kharkiv Region)*. Issue 1. National University of Kharkiv, 1–296 (In Ukrainian)
- Сементовський, К. М. 1843. Замечания о праздниках у малороссиян. *Маяк (журнал)*, **11** (3): 1–45.
- Sementovskiy, K. M. 1843. Comments about the holidays for Little Russians. *Maiak*, **11** (3): 1–45. (In Russian)
- Силантьев, А. А. 1894. Фауна Падов имения В. Л. Нарышкина Балашовского уезда Саратовской Губернии. *Естественно-исторический очерк имения Пады*. Типография Е. Евдокимова, СПб., 225–437.
- Silantiev, A. A. 1894. Fauna of V. L. Naryshkin Pady estate of the Saratov province's Balashovsky district. *Natural history of the Pady estate*. Printing house of E. Evdokimov, St. Petersburg, 225–437. (In Russian)
- Слободян, О. В. 2017. *Географічна народна термінологія українських східнослобожанських говірок Луганщини*. Дис. ... канд. філол. наук. Старобільськ, 1–586.
- Slobodian, O. V. 2017. *Geographical folk terminology of the Ukrainian East Sloboda dialects of Lugansk region*. The dissertation of the candidate of philological sciences. Starobilsk, 1–586. (In Ukrainian)
- Словарь... 1907. *Словарь русского языка, составленный Вторым отделением Императорской академии наук*. Том 2. С.-Петербург, 1–632.
- Dictionary ... 1907. *Dictionary of the Russian language, compiled by the Second division of the Imperial academy of sciences*. Volume 2. St. Petersburg, 1–632. (In Russian)
- Сокур, І. Т. 1960. *Ссавці фауни України та їх господарське значення*. Держзучпедвид., Київ, 1–211.
- Sokur, I. T. 1960. *Mammals of Ukrainian Fauna and Their Economic Significance*. Derzhuchpedvyd, Kyiv, 1–211. (In Ukrainian)
- Сокур, І. Т. 1961. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. Вид-во АН УРСР, Київ, 1–84.
- Sokur, I. T. 1961. *Historical Changes and the Use of Mammal Fauna of Ukraine*. AS of Ukr., Kyiv, 1–84. (In Ukrainian)
- Стороженко, А. П. 1879. *Марко Проклятий. Поэма на малороссійскомъ языкѣ изъ преданій и повѣрій запорожской старины*. Типографія Л. Нитче, Одесса, 1–170.
- Storozhenko, A. P. 1879. *Marco the Damned. Poem in the Little Russian language from the traditions and beliefs of Zaporizhzhya antiquity*. L. Nitche typography, Odessa, 1–170. (In Ukrainian)
- Стороженко, О. 1911. *Твори*. Видане товариства «Просьвіта», Львів, 1–592. <https://bit.ly/2pzTsPh>
- Storozhenko, O. 1911. *Writings*. Published by the Prosvita Society, Lviv, 1–592. (In Ukrainian)
- Татаринов, К. А. 1956. *Звірі західних областей України*. Вид-во АН Укр. РСР, Київ, 1–188. <https://goo.gl/yTljRo>
- Tatarinov, K. A. 1956. *Mammals of the western regions of Ukraine*. Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Kyiv, 1–188. (In Ukrainian)
- Тодоров, Т. (отг. ред.). 2010. *Български етимологичен речник. Том VII*. Академично издателство «Проф. Марин Дринов», София, 1–973. <https://bit.ly/2BtvmBF>
- Todorov, T. (editor). 2010. *Bulgarian etymological dictionary. Volume VII*. Academic Publishing House "Prof. Marin Drinov", Sofia, 1–973. (In Bulgarian)
- Турченко, Ф. Г. (кер. ред. гр.). 2008. *Національна книга пам'яті жертв Голодомору в Україні. Запорізька область*. Дике поле, Запоріжжя, 1–1080. <https://bit.ly/2oYhV0s>
- Turchenko, F. H. (ed.). 2008. *The National book of remembrance for the victims of the Holodomor in Ukraine. Zaporizhia region*. Dyke Pole, Zaporizhzhia, 1–1080. (In Ukrainian)
- Тутковський, П. 1922. *Природна райони́зація України*. Сільськогосподарський науковий комітет. Видавниче бюро. Київ, 1–79. <https://bit.ly/2oQL6mm>
- Tutkovskiy, P. 1922. *Natural regionalization of Ukraine*. Agricultural Scientific Committee. Publishing Bureau. Kyiv, 1–79. (In Ukrainian)
- Уманець, М., А. Спілка. 1898. *Словарь російсько-український. Том 4*. Львів, 1–242.
- Umanets, M., A. Spilka. 1898. *Dictionary Russian-Ukrainian. Volume 4*. Lviv, 1–242. (In Ukrainian)
- Усейнов, С., В. Миреев (уклад.). 2002. *Українсько-кримськотатарський словник*. Доля, Сімферополь, 1–140.
- Useinov, S., V. Myreiev (comp.). 2002. *Ukrainian-Crimean Tatar dictionary*. Dolia, Simferopol, 1–140. (In Ukrainian)
- Фасмер, М. 1986. *Этимологический словарь русского языка. В 4-х тт. Том 2 (Е — Муж)*. Перевод с немецкого О. Н. Трубачева, с дополн. Под ред. Б. А. Ларина. Прогресс, Москва, 1–672. <https://goo.gl/F3NpAu>
- Fasmer, M. 1986. *Etymological dictionary of the Russian language. In 4 volumes. Volume 2*. Translation from German by O. N. Trubachev, with the addition. Ed. B. A. Larina. Progress, Moscow, 1–672. (In Russian)
- Храневич, В. 1925. *Ссавці Поділля. Огляд систематичний*. Віндерждрук ім. Леніна, Вінниця, 1–31. (Кабінет виучування Поділля; Вип. 4).
- Khranevych, V. 1925. *Mammals of Podillya. The systematic review*. Vinderzhdruk im. Lenina, Vinnytsia, 1–31. (Office of Podillya Study; Issue 4). (In Ukrainian)
- Хуторний, Т. 1883. *Чытанка. Перша книжка після граматики*. Типографія С. В. Кульженко, Київ, 1–124.
- Khutoryni, T. 1883. *Chytanka. The first book after the grammar*. S. V. Kulzhenko Printing House, Kyiv, 1–124. (In Ukrainian)
- Чапленко, В. 1960. *Українці*. All-Slavic Publ. House, Нью-Йорк, 1–177.

- Chaplenko, V. 1960. *Ukrainians*. All-Slavic Publ. House, New York, 1–177. (In Ukrainian)
- Циганенко, В. О., З. Х. Соловйх. 1990. *Страви із фруктів та овочів*. Техніка, Київ, 1–224. ISBN 5-335-00561-0
- Tsyhanenko, V. O., Z. Kh. Solovykh. 1990. *A fruits and vegetables dishes*. Tekhnika, Kyiv, 1–224. (In Ukrainian)
- Чабаненко, В. А. 1992. *Словник говірок Нижньої Наддніпряниці*, Томи 1–4. Запорізький держ. ун-т, Запоріжжя, Том 1: 1–324; Том 2: 1–372; Том 3: 1–304; Том 4: 1–264.
- Chabanenko, V. A. 1992. *Dictionary of Lower Dnieper Dialects, Volumes 1–4*. Zaporizhzhya State Univ., Vol. 1: 1–324; Vol. 2: 1–372; Vol. 3: 1–304; Vol. 4: 1–264. (In Ukrainian)
- Чайковський, А. 1913. *Відвдячив ся. Оповіданє з козацької давнини для української молоді*. Українська видавнича спілка українського голосу в Канаді, Вінніпег, 1–248. <https://bit.ly/2J6KQGM>
- Chaikovskiy, A. 1913. *Thank You. Cossack antiquity story for Ukrainian youth*. Ukrainian Voice Publishing Union in Canada, Winnipeg, 1–248. (In Ukrainian)
- Чернай, А. 1853. *Фауна млекопитающих и птиц*. Университетская типогр., Харьков, 1–51. (Серия: Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест; Вып. 2). <https://goo.gl/FtgSel>
- Chernai, A. 1853. *The fauna of mammals and birds*. University Printing House. Kharkov, 1–51. (Series: Fauna of the Kharkiv province and adjacent places; Is. 2). (In Russian)
- Черняев, И. 1857. *Описание сисликов, обитающих въ южной России, и способов их истребления*. Труды Императорскаго вольнаго экономического общества. С.-Петербургъ, 1–63. <https://bit.ly/33GrQXo>
- Cherniaiev, I. 1857. *Description of susliks living in southern Russia, and how to exterminate them*. *Proceedings of the Imperial Free Economic Society*. St. Petersburg, 1–63. (In Russian)
- Чучка, П. 2011. *Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник*. Ліра, Ужгород, 1–432.
- Chuchka, P. 2011. *Slavic personal names of Ukrainians: a historical and etymological dictionary*. Lira, Uzhgorod, 1–432. (In Ukrainian)
- Шарлемань, М. 1920. *М. Звірі України. Короткий порадник до визначання, збирання і спостереження ссавців (Mammalia) України*. Вукоопспілка, Київ, 1–83.
- Charlemagne, M. 1920. *Mammals of Ukraine. Short guide to the determination, collection and observation of mammals (Mammalia) of Ukraine*. Vukoopspilka, Kyiv, 1–83. (In Ukrainian)
- Шарлемань, М. 1927. *Ссавці. Плазуни. Земноводні. В кн.: Шарлемань, М., Татарко, К. Назви хребетних тварин*. Держ. вид-во України, Київ, 9–67. (Словник зоол. номенкл.; Ч. 2). <https://goo.gl/BHofGJ>
- Charlemagne, M. 1927. *Mammals. Reptiles. Amphibians*. In: *Charlemagne, M., K. Tatarko. Names of Vertebrates*. State Publishing House of Ukraine, Kyiv, 9–67. (Series: Glossary of Zoological Nomenclature, Part 2). (In Ukrainian)
- Шафарик (пер. Д. Ч. Бодянского). 1838. *Славянскія племена въ нынѣшней Россіи*. *Русскій историческій сборникъ*. Книжка 4. Москва, 39–97.
- Shafaryk (transl. D. Ch. Bodianskii). 1838. *Slavic tribes in modern Russia*. *Russian historical collection*. Book 4. Moscow, 39–97. (In Russian)
- Шевченко, Т. 1840. *Катерина. Кобзарь*. С. Петербургъ, 1–114. <https://bit.ly/2W3MZZ4>
- Shevchenko, T. 1840. *Catherine. Kobzar*. St. Petersburg, 1–114. (In Ukrainian)
- Шевченко, Т. 1860. *Катерина. Кобзарь*. С. Петербургъ, 1–244. <https://bit.ly/2W769xa>
- Shevchenko, T. 1860. *Catherine. Kobzar*. St. Petersburg, 1–244. (In Ukrainian)
- Шерцль, В. И. 1871. *Сравнительная грамматика славянских и других родственных языков: Часть I. Фонетика*. Харьковъ, 1–682. <https://bit.ly/2oYiDLA>
- Shertsil, V. I. 1871. *Comparative grammar of Slavic and other related languages: Part I. Phonetics*. Kharkov, 1–682. (In Russian)
- Янота, Е. А. 1876. *Нѣмецка граматика для низшихъ класъ среднихъ школъ*. Просвѣта, Львовъ, 1–162. <https://bit.ly/2P6aIGg>
- Yanota, E. A. 1876. *German grammar for primary classes of secondary schools*. Prosvisa, Lviv, 1–162. (In Ukrainian)
- Boryś, W. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Wydawnictwo Literackie, Kraków, 1–862.
- Bryer, A. 1970. *A Byzantine Family: The Gabrades c. 979-c. 1653*. *University of Birmingham Historical Journal*, 12 (2): 164–187.
- Czernay, A. 1851. *Beobachtungen gesammelt auf Reisen im Charkowschen*. *Bulletin de la Société impériale des naturalistes (Moscou)*, 24 (1): 269–282. <https://bit.ly/2J8246A>
- Histoire... 1768. *Histoire generale des voyages. Tome 71*. Chez Didot, Paris, 1–473. <https://bit.ly/2BsbW6H>
- Howorth, H. H. 1880. *The Spread of the Slaves, Part III. The Northern Serbs or Sorabians, and the Obodriti*. *The Journal of the Anthropological Institute*, 9: 181–254. [CrossRef](https://doi.org/10.1086/ja.9.1.10262000)
- Majewski, E. 1889. *Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich*. Księgarnia T. Paprockiego i s-ki, 1–730+. <https://bit.ly/31t7MGo>
- Pallas, P. S. 1831 (1811). *Zoographia Rosso-Asiatica, sistens omnium animalium in extenso Imperio Rossico et adjacentibus maribus observatorum recensionem, domicilia, mores et descriptiones, anatomen atque icones plurimorum*. Vol. 1. In officina Caes. Academiae Scientiarum Impress, Petropoli, <https://goo.gl/8af7wT> [CrossRef](https://doi.org/10.1086/10262000)
- Pietruski, S. K. 1853. *Historia naturalna zwierząt ssących dzikich galicyjskich [etc.]*. Drukarnia Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, Lwów, 1–100. <https://goo.gl/5PCY5i>
- Prühs, E.-G. 1994. *Geschichte der Stadt Eutin*. Struve, 1–379.
- Rejzek, J. 2009. *Český etymologický slovník*. Leda, 1–794. ISBN: 8085927853
- Stevenson, A., M. Waite (red.). 2011. *Concise Oxford English Dictionary*. OUP Oxford, 1–1682.
- Šafařík, P. J. 1863. *Sebrané spisy: Slovanské starožitnosti. Díl 2. Tempský*, Praha, 1–767. <https://bit.ly/35Tqv1p>
- Wójtowicz, M. 1986. *Древнерусская антропонимия XIV–XV вв: Северо-Восточная Русь*. Poznań, 1–306.
- Wójtowicz, M. 1986. *Old Ruthenian anthroponymy of the XIV–XV centuries: North-Eastern Rus'*. Poznań, 1–306. (In Russian)
- Zawadzki, A. 1840. *Saugetiere, Mammalia. Sssace*. In: *Zawadzki, A. Fauna der Galizisch Bukovinischen Wirbethiere*. Schmeizerbarts Verlag., Stuttgart, 13–35.